

O PRIVIRE CRITICĂ ASUPRA UNEI DESCRIERI INEDITE A TIMIȘOAREI LA 1821 ÎN JURNALUL DE CĂLĂTORIE A LUI MINDSZENTHY ANTAL

Zsuzsanna Kopeczny*, István Pánya**

Cuvinte cheie: Mindszenty Antal, Timișoara, Imperiul Habsburgic, secolul XIX, jurnal de călătorie, inscripții otomane, steag medieval târziu, cazarma de artilerie, Castelul Huniade.

Keywords: Mindszenty Antal, Timișoara, Habsburg Empire, XIXth century, travel diary, Ottoman inscriptions, late medieval flag, artillery warehouse, Huniade Castle.

A critical approach regarding an unknown description of Timișoara from 1821 within the travel diary of Mindszenty Antal

(Abstract)

Mindszenty Antal (1786–1859?) was a Hungarian erudite who travelled across Europe and Hungary, leaving behind a diary about his trip across the Hungarian Plane. The first part of his descriptions was published in 1831 and 1832, but due to the censorship of the period, the second part of his manuscript, the description of his trip from Titel to Pest, was not allowed to be printed. The diary of Mindszenty is kept in the Széchenyi National Library from Budapest, Hungary and was entirely published recently by the Katona József Museum from Kecskemét. Due to the fact that the travel route included regions of Banat that are to be found today within the borders of Romania, one of the stops being the center of the region, namely Timișoara, we thought it would be of great interest to publish the description of the city, both in Hungarian language and translated into Romanian. Timișoara has underwent several reconstructions through the centuries (and it witnessed three major sieges in 1551/1552, 1718 and 1849), consequently the major part of its architectural heritage dates from the end of the 19th century, but especially from the beginning of the following century. Such narrations from eye witnesses are very scarce in the first part of the 19th century, a period when illustrations are as well extremely rare. A local priest, Nicolae Stoica de Hațeg has written his chronicle about the region of Banat a few years after Mindszenty, between 1825–1827. Apparently for both of them the work of Francesco Grisellini stood as a model.

The original text has been annotated with comments and interpretations of the authors in order to establish the veridicity of the descriptions of the diary and to provide further information regarding the subject of the account. Since the diary did not include any illustration, for a better understanding we completed it with several images representing either the city plan or buildings, mainly dating from the 19th century or earlier, trying to illustrate the descriptions as faithfully as possible.

The text also offered the authors the opportunity to discuss about some historical relics it refers to: an Ottoman inscription that was inaccurately translated until now, the Horros Kapi (Rooster or later Forforosa Gate) of the Ottoman fortification of Timișoara and a presumably medieval flag kept in the artillery warehouse.

Introducere

Primele descrieri detaliate ale Banatului și Timișoarei, notate sub forma unor jurnale de călătorie, datează din perioada când regiunea se afla sub ocupație otomană (1551/1552–1718). Descrierile sunt foarte bine cunoscute atât în mediul științific cât și în rândul celor interesați de trecutul acestui teritoriu și au fost fructificate în

numeroase studii de specialitate, fiind corelate și cu realitățile din teren descoperite în urma unor cercetări arheologice¹. Este vorba despre Evliya Celebi și a sa Carte a călătoriilor (Seyahatname) și Heinrich von Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663* care a fost republicată cu note explicative în anul 2006 în patru limbi (germană, română, maghiară și sârbă) sub îngrijirea lui Ioan Hațegan, descrierea reintrând astfel în atenția publicului.

* Muzeul Național al Banatului, e-mail: zsuzsakopeczny@gmail.com.

** Katona József Museum, Kecskemét, e-mail: panyaistvan@gmail.com.

¹ Ne referim în special la Timișoara, unde în ultimele două decenii au avut loc ample cercetări arheologice în vatra veche a orașului.

O lucrare mai amplă, ce îmbină istoria politică și descrierea geografică, de această dată redactată sub forma unor scrisori este cea scrisă de Francesco Grisellini. O parte a scrierilor lui au apărut încă în timpul vieții sale între 1776–1779 în revista italiană *Giornale d'Italia* și *Nuovo Giornale d'Italia*, intenția sa fiind să publice monografia dedicată Banatului scrisă prin prisma șederii sale în regiune timp de peste doi ani (între 1774 și 1777) chiar la Timișoara. Lucrarea sa a fost în cele din urmă publicată în limba italiană într-un singur volum în anul 1780², apărând în același an și traducerea în limba germană³, în limba română fiind tradusă ediția germană a lucrării⁴.

Un jurnal de călătorie mai puțin cunoscut, publicat de asemenea sub forma unor scrisori, este cel semnat de baronul Inigo Born, cancelar al minelor regale din Boemia, care a întreprins în anul 1770 o călătorie prin Ungaria, Banat și Transilvania⁵.

Nicolae Stoica de Hațeg a așternut pe hârtie a sa cronică a Banatului între 1825–1827, adunându-și datele pe parcursul perindărilor în regiune în calitate de preot sau ca participant la războiul austro-turc din 1788–1791.

Recent a fost descoperit manuscrisul inedit al lui Antal Mindszenty care se înscrie în genul literar al jurnalelor de călătorie și care conține și descrierea Timișoarei. Manuscrisul este păstrat în Biblioteca Națională Széchényi de la Budapesta. Autorul nu este necunoscut, primul volum al scrierii sale văzând lumina tiparului încă în timpul vieții sale. Lucrarea integrală, atât prima parte tipărită de însuși Mindszenty, cât și partea de manuscris a fost publicată la sfârșitul anului 2020, editată de Muzeul Katona József din Kecskemét⁶.

Mindszenty Antal s-a născut la data de 25 august 1786 la Komárno (Slovacia de azi), fiind

fiul preotului reformat Mindszenty Sámuel (Püspökladány, 1751? – Komárno, 5 noiembrie 1806) și al lui Thaly Klára⁷. Mindszenty Sámuel a manifestat un interes pentru științe și istoria religiilor, fiind cunoscut și pentru activitatea sa literară. A fost colaborator la colecția *Mindenes Gyűjtemény* și membru al Societății Științifice de la Komárno. A tradus, apoi în 1793 a și editat lexiconul în trei volume despre istoria religiilor semnat de Broughton, completându-l totodată cu date referitoare la poporul maghiar⁸.

În perioada șederii sale la Komárno, poetul maghiar Csokonai Vitéz Mihály a legat o prietenie cu Mindszenty, exprimându-și considerația față de acesta în poezia intitulată „*Broughton religioi lexiconára*” (trad. Pentru lexiconul lui Broughton).

Opera principală a lui Mindszenty Sámuel o reprezintă traducerea în maghiară a lexiconului istoric Ladvocat, scris în limba franceză, fiind considerat primul lexicon de istorie universală apărut în limba maghiară. Primele șase volume ale acestuia au fost editate de Mindszenty Sámuel, volumele 7–8 fiind tipărite după moartea sa, în 1809 la Bratislava de către fiul său Antal, care a inclus și biografia tatălui său.

Mindszenty Sámuel a pregătit pentru fiul său o carieră de negustor. Antal, în calitate de negustor de vinuri, a cutreierat Europa făcând cunoștință cu limbile și obiceiurile diferitelor popoare. El și-a notat experiențele trăite și observațiile într-un jurnal. Tânărul Antal era preocupat de științe și petrecea mult timp în compania cărților. Cu timpul și-a neglijat munca, a abandonat negoțul și a trăit retras la Komárno până la sfârșitul vieții sale. În 1840 a devenit bibliotecarul noului Casino înființat la Komárno, în același timp fiind ales și judecător al comitatului Komárom.

Mindszenty fiul a cunoscut istoria Ungariei și a Europei, precum și literatura antică datorită bibliotecii tatălui său. Pe parcursul jurnalului său face dese referiri la *Notitia* lui Mathias Bel, la scrierile lui Korabinszky, la Cronica lui Thuróczy și Bonfinius.

Mindszenty făcea parte dintre acei intelectuali ai epocii reformelor cărora le făcea plăcere să își etaleze în fața publicului propriile cunoștințe și opinii despre lume. Scrierile sale au fost tipărite în perioada 1830–1833 în reviste precum *Tudományos Gyűjtemény* și *Sas*⁹.

² *Lettere odepliche. Ove suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all storia naturale ai costumi di vari popoli e sopra piu altri interessanti oggetti si descrivono*. Milano (1780).

³ *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats im Briefen an Standespersonen und Gelehrten*, (trad. Ignaz von Born), Teil I-II, Wien (1780).

⁴ Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, (trad. Costin Feneșan), 1984, 8–12; Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei, (trad. Costin Feneșan), ed. II revăzută, Timișoara (2006).

⁵ *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary in the year 1770*. London, 1777. Jurnalul a stârnit mai puțin interes în rândul istoricilor deoarece autorul a pus accent pe elementele naturale, legat de Timișoara insistând asupra climei și aerului nesănătos care afectează populația de aici, p. 11.

⁶ Mindszenty Antal, *Egy fordulás az Alföldön*, (ed. István Pányai), Kecskemét (2020).

⁷ Balogh-Bárdos 1993, 239.

⁸ Broughton–Mindszenti 1793.

⁹ A' Marokkói Császárság, és az afrikai Algier, Tunis, Tripolis, és Barca státusok le írása. *Tudományos Gyűjtemény* 1831/II, 58–92; Az ó- és új-budai szöllők. *Tudományos Gyűjtemény*



Fig 1. Traseul parcurs de A. Mindszenty

La fel ca Stoica de Hațeg, Mindszenty a folosit ca model lucrarea lui Grisellini. În timp ce Grisellini însă era adeptul monarhiei absolutiste, Mindszenty era un critic al acesteia, motiv pentru care a doua parte a lucrării sale nici nu a mai văzut lumina tiparului. Din punctul de vedere al instruirii trebuie menționat că Mindszenty nu a fost cu adevărat un om al științelor și nu a avut preocupări în cercetare precum Grisellini.

Pe parcursul călătoriilor sale Mindszenty a aflat că existau numeroase descrieri și jurnale de călătorie despre Europa vestică, din care puteau fi cunoscute obiectivele turistice, atracțiile naturale ale locurilor și care relevau date despre locuitorii diferitelor regiuni și despre datinile lor. El reproșa faptul că la data respectivă nu apăruseră încă asemenea lucrări despre țara sa, Regatul Ungariei, parte a Imperiului Habsburgic, iar cele care existau prezentau, în opinia sa, țara ca fiind mai puțin dezvoltată față de occident și inferioară inclusiv din punctul de vedere al aspectelor geografice și sociale. El a publicat prima parte a jurnalului său de călătorie în revista *Tudományos Gyűjtemény* cu titlul „*Egy fordulás az Alföldön*” (Un periplu în Câmpie). Cea de-a doua parte, conținând detalii sensibile și ofensatoare pentru clasa conducătoare austriacă contemporană, nu a putut fi făcută publică. Așa cum a procedat și în cazul altor scrieri științifice literare sau de altă natură, cenzorul de la Buda, Drescher Frigyes, a analizat în detaliu acest jurnal, refuzând să își dea acordul pentru tipărirea acestuia.

Mindszenty Antal a publicat prima parte a jurnalului său de călătorie din 1821 în volumele din anii 1831 și 1832 ale revistei *Tudományos Gyűjtemény*, împărțindu-le în patru secțiuni¹⁰. El a pornit de la Kalocsa spre sud, ajungând prin Baja și Zombor la Titel. În punctul cel mai sudic al periplului său, în dreptul Belgradului pe malul Dunării a făcut un mic popas. De aici a pornit spre nord, trecând râul Tisa și a traversat câmpiile roditoare ale Banatului ajungând la Timișoara. Și-a continuat drumul spre vest către Subotica, atingând Becicherecul Mare și Bečeji. A ajuns la Pesta urmând traseul Kiskunhalas, Kecskemét și Ócsa

(vezi harta). Călătoria sa a însumat de fapt un parcurs de 650 kilometri.

Mindszenty și-a așternut pe hârtie jurnalul în limba maghiară, vocabularul folosit și modul de formulare reflectând însă influențele înnoirilor lingvistice din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Descrierile obiective din dreptul relatării unor evenimente și fenomene sunt înlocuite de formulări compuse într-un mod artistic. El își etala cunoștințele literare cu ajutorul citatelor latine sau germane împrumutate din scrieri de secol XVIII. Jurnalul lui Mindszenty Antal, scris într-un limbaj foarte fluid prezintă date de interes nu doar pentru cercetătorii de istorie, etnografie sau geografie, ci și pentru cei interesați de istoria și societatea perioadei pe care o prezintă.

Observații pe marginea textului

În fragmentul referitor la Timișoara, redat mai jos, autorul aduce în discuție câteva relicve istorice extrem de interesante atât din punct de vedere științific, cât și prin prisma poveștilor care s-au împletit în jurul lor. În rândurile următoare dorim să venim cu câteva precizări și clarificări care, considerăm noi că sunt importante pentru a se corecta greșeli perpetuate timp de decenii și care s-au întipărit atât în literatura de specialitate, cât și în scrierile de popularizare sau chiar în memoria colectivă locală.

Unul dintre cele mai interesante pasaje ale descrierii lui Mindszenty este cel referitor la cazarma de artilerie (*Artillerie Zeughaus* pe hărțile contemporane), cunoscută în prezent sub denumirea de Castelul Huniade, locul în care erau adăpostite aceste obiecte. Relatarea este deosebit de valoroasă pentru că redă aspectul original al clădirii, așa cum a fost construită în deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea și păstrată ca atare până la 1856, când în urma distrugerilor suferite în timpul asediului din 1849 a primit o înfățișare cu totul diferită, în stil romantic eclectic. Noul aspect al clădirii a readus în conștiința localnicilor un capitol mai vechi al istoriei amplasamentului, pe locul cazarmii fiind în Evul Mediu castelul sau fortăreața interioară a Timișoarei, după cum se făcea referire la aceasta în cronicile contemporane (Pl. I.1). Dispunem și de planuri de construcție și de reconstrucție a cazarmii din primele decenii ale secolului al XVIII-lea, respectiv din 1856, a cărei fațadă nordică a fost capturată și sub forma unei stampe (Pl. I.2). Este vorba despre o clădire construită într-un stil baroc adaptat funcției militare, fără prea multe elemente arhitectonice decorative,

1831/I, 28–69; Némely bodrokközi szóknak följegyzése s magyarázatja, *Tudományos Gyűjtemény* 1831/VII, 73–81; Hazafiúi észrevétel, *Sas* 1831/8, 123–133; Kisétálás Posonból az austriai határra. *Sas* 1831/3, 117–135; 1831/5, 35–73; 1831/6, 117–142; 1831/7, 29–58; Magyarország földének és a hozzá tartozó tartományoknak története Szent-Istvánig. *Sas* 1832/12, 33–59; 1832/13, 133–140; 1832/14, 60–68.

¹⁰ *Tudományos Gyűjtemény*, nr. 15 (1831), vol. IX, 1–68; vol. X, 3–51; nr. 16 (1832), vol. V; 3–35; vol. VI, 3–43.

tratarea golurilor fiind singurele elemente care trădează maniera constructivă. În istoriografie s-a susținut multă vreme că această construcție încă păstrează părți din castelul medieval, vorbindu-se în special despre sala cavalerilor aflată la etajul clădirii,¹¹ presupusă a fi fost amenajată încă din timpul lui Ioan de Hunedoara. În lipsa unor studii de parament, cercetările arheologice au arătat că se poate vorbi cel mult de păstrarea unor porțiuni din traseele fundațiilor medievale și în special de epocă otomană, cea mai mare parte a incintei castelului medieval fiind distrus spre sfârșitul secolului al XVI-lea¹². În reprezentarea grafică a clădirii mai sus menționată se poate observa că s-a înglobat într-o oarecare măsură turnul de artilerie de pe colțul NE, accesul principal în clădire fiind poziționat asimetric, probabil pe locul vechiului turn de poartă. În exteriorul clădirii, în colțul de nord-est, apar două anexe despre care nu cunoaștem informații. Anexa dreptunghiulară ar putea fi o încăpăre a gărzii de poartă, iar cea circulară, cu o cupolă, posibil să fi fost o capelă. Odată cu refacerea din 1856, tractul nordic al clădirii a fost prelungit peste anexa dreptunghiulară.

Imaginea romantică a unei săli a cavalerilor ne este înfățișată și de descrierea lui Francesco Grisellini din ediția italiană a lucrării sale. În scrisoarea a IX-a, în care descrie cetatea Timișoarei și cazarma de artilerie, se regăsește un pasaj care face referire la „o sală de arme, între cari arme, agățate în formă de trofee, se păstrează multe luate de la turci”¹³. Nu știm în ce măsură a consultat Antal Mindszenty ediția italiană a lucrării lui Grisellini, în condițiile în care în notele sale citează doar ediția germană. În orice caz el consemnează o imagine similară cu cea descrisă de autorul italian intrigat de femurul fosil gigant, și aduce în discuție un steag medieval adus, după cum relatează, tocmai de pe câmpul de bătălie de la Mohács.

Laitmotivul salvării unor steaguri din luptele desfășurate în prima jumătate a secolului al XVI-lea, îndeosebi cu referire la Mohács, pare să fi fost perpetuat în tradiția orală în mai multe zone ale fostului regat al Ungariei. Un asemenea steag medieval este expus în cetatea Güssing (Németújvár), despre care legenda familiei Batthányi susține că a fost adus de la Mohács de Francisc Batthyányi, fiind înfășurat în jurul brâului acestuia¹⁴. Descrierea steagului de la Timișoara este realistă,

iar iconografia – imaginea Măicii Domnului stând pe o semilună cu pruncul Iisus în brațe pe o față și stema Ungariei pe cealaltă, precum și inscripționarea – se înscrie în tipicul vexilologic al Ungariei din perioada de sfârșit a Evului Mediu¹⁵. Cronicarul Istvánffy consemna pe scurt în dreptul bătăliei de la Mohács faptul că Ioan Drágffy purta un steag de dimensiuni mari cu imaginea Sfintei Maria brodată cu fir de aur¹⁶. Așadar, nu putem stabili cu exactitate în ce măsură se împletește în descrierea lui Mindszenty legenda cu realitatea. Însă având în vedere detaliile la care face referire, posibil să fie vorba despre un steag din cetatea Timișoarei păstrat după asediul de la 1552,¹⁷ a cărui poveste se întretese la Mindszenty, cunosător al lucrării lui Istvánffy, cu episodul tragic al sfârșitului Regatului Maghiar, înfrângerea de pe câmpul de la Mohács.

O a doua relicvă expusă în aceeași încăpăre a cazarmei, descrisă de Mindszenty, este o inscripție cu litere arabe, pe suport de piatră, prinsă cu un lanț de perete. Informația privind proveniența inscripției dintre dărmăturile cetății otomane, descoperită după eliberarea Timișoarei de către trupele austriece, este preluată probabil de la Grisellini care a relatat în descrierea sa mai multe evenimente din timpul pașei Ali (*Halil*)¹⁸. Grisellini nota că inscripția se păstra într-unul dintre arsenalurile din Timișoara, în ediția italiană fiind menționată și în dreptul descrierii sălii de arme a cazarmei de artilerie¹⁹. În prezent avem cunoștință despre două inscripții otomane referitoare la anumite lucrări edilitare întreprinse în perioada pašalâcului. Una dintre ele este încastrată în zidul exterior al clădirii care adăpostea Vechea Primărie (Pl. II.1–2), însă nu este identică cu cea menționată de Grisellini și Mindszenty, așa cum presupunea Costin Feneșan în nota critică din traducerea lucrării lui Grisellini, și vom arăta mai jos de ce. István Berkeszi în articolul său despre inscripțiile otomane descoperite pe teritoriul Timișoarei și în împrejurimi susține că mai există o piesă (nr. 3), despre care, pe baza lecturii lui Hammer, spune că este un fragment din piatra funerară a lui Suleiman, aga ienicerilor din

¹⁵ Tomisa 2015, 184–188.

¹⁶ Istvánffy 2001, vol. I/1, (cartea VIII), 223. Steagul avea culoare albastră și era considerat de istoricul maghiar Bernát Kumorovitz ca fiind singurul steag medieval târziu păstrat până în zilele noastre. Ilona Tomisa consideră că și steagul păstrat la Németújvár se datează în secolul al XVI-lea. Tomisa 2015, 185.

¹⁷ Steagurile inamicului erau considerate prade de război importante, cu o valoare simbolică ridicată. Tomisa 2015, 184.

¹⁸ Grisellini 1984, 92, nota 8.

¹⁹ Grisellini 1780, Lettera IX, 79.

¹¹ Opriș 1987, 17; Roșiu 1998, 34; Hațegan 2008, 211–212.

¹² Kopeczny 2012, 258–259.

¹³ Miloia 1928, 69.

¹⁴ Tomisa 2015, 185.

Timișoara, care a murit în anul 1646²⁰. Hammer²¹, care își publică cartea în 1839, scrie și el că această piatră se află în sala de arme a castelului și, din moment ce dă o altă lectură a inscripției decât Grisellini, putem presupune că a văzut-o personal²². Berkeszi însă la 1909 nu mai știa nimic despre ea, ca urmare aceasta cel mai probabil nici nu a intrat în colecția Societății de Istorie și Arheologie, pierzându-se poate cu ocazia asediului din 1849 care a afectat grav clădirea reconstruită după acest eveniment. Revenind la inscripția otomană de la vechea primărie, aceasta este amintită și de Barát Armin în a sa monografie a orașului liber regesc publicată în anul 1902, care o traduce și textul a fost considerat până la zilele noastre drept o dovadă a existenței unei băi turcești pe amplasamentul clădirii. În articolul său Berkeszi descrie însă două inscripții foarte asemănătoare: cea de care am amintit mai sus, încastrată în zidul vechii primării, numerotată cu 2. în articol, și numărul 6. cu textul „Tarihi Binay, der Zeman Sultan Ibrahim Chan, fi Senne Selasset, we hamsune, we elf”. Textul a fost tradus în momentul descoperirii în anul 1843 de către translatorul oriental al Consiliului de război imperial, baronul Testa, în felul următor: data reparației cetății în timpul domniei sultanului Ibrahim Chan, 1053. Textul este de fapt identic cu cel de pe prima inscripție și nu face referire nici la un *hamam* (baie), nici la cetate, ci la o clădire (*binay*), inscripția fiind descifrată recent de către istoricul Mehmet Tütüncü în corpusul de inscripții otomane aflat în curs de apariție²³.

Întrebarea este dacă cele două inscripții sunt de fapt una și aceeași? Pe baza verificărilor bibliografice putem confirma acest lucru. Piatra cu nr. 6 din articolul lui István Berkeszi a fost descoperită în 1843 în timpul pietruirii străzii dintre Piața Prințul Eugeniu (Piața Libertății) și casa Demeterffy²⁴. Descoperirea piesei a fost consemnată în ziarul *Temeswarer Wochenblatt*²⁵, unde s-au notat dimensiunile plăcii: lungime și diagonală de cca 2 picioare (~ 31 cm), apropiate de dimensiunile date de Berkeszi pentru inscripția din zidul

primăriei și măsurate de noi: 36 × 50 cm. Atunci când Hammer își scria lucrarea, anterior acestei date, susținea că singurul vestigiu păstrat din timpul ocupației otomane este piatra funerară a lui Suleiman, astfel că inscripția greșit atribuită băii turcești cu siguranță nu era încă vizibilă pe fațada primăriei vechi. Hammer însă, la descrierea clădirii, menționa că ea a fost construită pe ruinele unei băi turcești, iar Preyer, în harta publicată în monografia sa, menționa de asemenea acest fapt dar fără să facă referire la inscripția descoperită cu un an înainte de a fi numit el primar. Drept urmare putem concluziona că inscripția a fost probabil încastrată în zidul clădirii primăriei cândva după 1849, edificiul fiind afectat în timpul revoluției.

La final, dorim să aducem câteva completări referitoare la unul dintre turnurile de poartă ale fortificației medievale și de epocă otomană, Poarta Cocoșului (Horoz Kapîsi) sau Poarta Seghedinului (Forforos, ori Poarta Prințului Eugeniu cum a fost redenumit după intrarea triumfătoare în urma înfrângerii otomanilor în 1716 a prințului de Savoya prin acest punct de acces în cetate) (Pl. III.3). Poarta Cocoșului este una dintre cele cinci porți ale cetății Timișoarei din perioada ocupației otomane, situată în partea nord-vestică a ei. Descrierile de epocă, trei la număr, plasează data construirii turnului porții în perioada medievală, înainte de cucerirea din 1552²⁶. Heinrich Ottendorf menționa că turnul era construit din piatră de talie, avea un foișor acoperit și un orologiu, fiind reprezentat și în desenul cu vederea orașului dinspre vest ce însoțea lucrarea sa, marcat cu „I” (Pl. IV.1)²⁷. Evliya Celebi consemna, la rândul lui, că poarta dublă avea deasupra o clădire deschisă pe toate părțile, construită doar din lemn, referindu-se probabil la foișor²⁸. În plus, el citează și inscripțiile amplasate pe turnurile de poartă²⁹. La 1716 János Tutovitz, judele Seghedinului, ca iscoadă a armatei habsburgice a reușit să pătrundă în interiorul fortificației Timișoarei despre care a

²⁰ Berkeszi 1909, 149–153.

²¹ Hammer 1839, 106.

²² Hammer 1839, 106: “der arme Suleiman, Aga der Janitscharen in der Besatzung zu Temeswar, 1056”.

²³ Mehmet Tütüncü, *Ottoman Inscriptions along the Danube. Romania-Hungary-Serbia-Croatia-Slovenia-Slovakia-Austria-Germany-Poland, s.t.* Îi mulțumim și pe această cale pentru lămuririle suplimentare.

²⁴ Nu am reușit deocamdată să identificăm această stradă, știm doar că un anumit cetățean Josef Demeterffy a avut într-adevăr casa în interiorul cetății. Preyer 1853, 182.

²⁵ Nr. 23, anul 1843, 184.

²⁶ Se dă chiar o datare mai exactă, fiind denumit Castaldo ca inițiator al construcției turnului, însă cel mai probabil acesta a fost realizat mai devreme, în contextul asediului lansat de otomani executându-se doar niște elemente defensive din lemn și pământ (bastioanele din fața incintei orașului nu au putut fi terminate conform unor surse, vezi Kopeczny 2014, 281).

²⁷ Ottendorf 2006, 13.

²⁸ Călători străini, 6, 499.

²⁹ „Allah, să nu ne lipsești niciodată de mila ta, / Să înveselești și să dai din nou viață inimilor căzute în deznădejde. / Hatif și Abidi, împreună cu oamenii mari ai lui Allah, au spus data: / Ajută Allah și apără această cetate de viclenia dușmanului!”

întocmit un raport³⁰. Acesta relatează că poarta se afla în dreptul rundelei nr. 1, avea ziduri groase și boltă construită încă de creștini și acoperiș amplasat direct pe ziduri, ca urmare amplasarea de tunuri era imposibilă³¹. Reputatul istoric Costin Feneșan presupune că acest raport de maximă importanță pentru pregătirea asediului Timișoarei de către Eugeniu de Savoya era însoțit și de o hartă, schițată de căpitanul Perrette, căruia îi pot fi atribuite două planuri ale orașului, unul datat chiar în toamna anului 1716, al doilea realizat în 1717³². Planul Perette confirmă faptul că turnul porții Cocoșului se poziționează în spatele unei runde, prin care se face accesul spre un pod ce traversează primul șanț de apărare (Pl. IV.2), pe latura vestică și nordică a fortificației, între poarta mică și poarta Aradului (Azapilor) acesta fiind dublat de un al doilea șanț. Descrierile ne prezintă deci un turn de poartă medieval care dispunea la ultimul nivel și de o galerie acoperită. Era și turnul cu ceas al orașului, ceas care bătea la orele fixe, însă care era stricat în perioada administrației otomane, după cum relatează Ottendorf³³.

Conform istoriografiei, turnul porții a fost demolat abia în anul 1817, iar din materialul de construcție rezultat a fost clădit pe același amplasament un imobil³⁴. Între 1755–1760, turnul a fost folosit de Uniunea germano-spaniolă a comunității evreiești ca lăcaș de cult până la construirea sinagogii de pe strada actuală Mărășești în anul 1865.

În cvartalul respectiv s-a construit prima dată imobilul din dreapta turnului, așa cum apare pe un plan datat după 1740 și pe un altul din 1752 (Pl. III.3)³⁵, mai apoi, cândva în jurul anului 1768, s-a trasat parcela aflată la nord de turnul porții, dată la care pe frontul dinspre strada Eugeniu de Savoya apare deja un corp de clădire, iar în spatele acestuia, în curte, este încă marcat turnul. Considerăm că este vorba despre casa tâmplarului Anton Müller, ridicată în 1777 conform lui Preyer sau mai degrabă în 1767 conform lui Volkmann³⁶, casă ce se numea „La Poarta lui Eugeniu”, proprietarul fiind însărcinat să amplaseze pe frontonul casei sale o reprezentare a turnului porții (Pl. III.2)³⁷. Pe alte hărți din 1787 și 1791, în curtea

imobilului în discuție apare încă reprezentat, având orientare diferită de cea a clădirii³⁸. Pe hărți din 1812 și 1828³⁹, cvartalul este reparcelat fără să fie marcat și turnul, desenele fiind probabil planuri de construcție ce urmau să fie puse în practică⁴⁰.

Relatarea lui Antal Mindszenty permite plasarea mai exactă în timp a acestor lucrări edilitare și totodată corectarea datei demolării turnului după anul 1821, deoarece în momentul vizitei sale la Timișoara acesta era încă folosit ca atelier. Abia după această dată urma să fie reconstruit sau completat spre curte corpul de clădire existent până atunci înspre frontul stradal, ceea ce a dus la demolarea turnului. În orice caz, stema de pe frontonul casei era vizibilă la această dată, o eventuală refacere a acesteia, așa cum s-a stabilit în urma intervenției de conservare-restaurare, putând fi legată tot de această etapă⁴¹. Fundația turnului porții a fost identificată cu ocazia unui sondaj arheologic efectuat în curtea imobilului, descoperindu-se un tronson de zid construit din blocuri de piatră fasonate, așa cum apare și în sursele descriptive menționate mai sus⁴². Turnul Porții Cocoșului este de altfel singurul localizat cu exactitate, urmele celorlalte puncte de acces în fortificația medievală a Timișoarei nefiind deocamdată depistate arheologic.

Concluzii

Sursele vechi literare, la fel ca reprezentările grafice, pot furniza date importante pentru cercetarea istorică și arheologică, însă acestea trebuie tratate cu circumspecție⁴³. Așa cum am putut observa și în cazul de față, în text se împletesc tradițiile vechi cu mărturiile oculare. Informațiile referitoare la perioade anterioare au fost preluate de Mindszenty din cronicile medievale scrise de Istvánffy sau Bonfinius și din scrieri asemănătoare ca gen literar cu lucrarea sa, precum cea a lui Griselinii, pe care cu siguranță l-a considerat un model de urmat în elaborarea jurnalului său de călătorie.

Completările cu informații inedite pe care

sinteză privind datele referitoare la această poartă a cetății la Stancovici 2016, 257–270.

³⁸ Hărți păstrate în Arhivele Militare din Viena. Îmi mulțumesc pe această cale domnului György Domokos, istoric în cadrul Institutului de Istorie Militară Budapesta pentru generozitatea cu care ne-a pus la dispoziție mai multe informații cartografice.

³⁹ Opriș 1987, fig. 115, 116.

⁴⁰ Opriș 1987, fig. 115 și 116.

⁴¹ Stancovici 2016, 261–262.

⁴² Stancovici 2016, 260, foto 1.

⁴³ O analiză a surselor scrise și grafice referitoare la Timișoara perioadei medievale și premoderne: Kopeczny 2014, 277–287.

³⁰ *Bemerkungsbericht über die Festung Temesvar, August 1716*, păstrat la Arhiva militară de la Viena, v. Feneșan 2014, 295–299.

³¹ Feneșan 2014, 298.

³² Feneșan 2014, 297, Opriș 2007, 16–18.

³³ Ottendorf 2006, 13.

³⁴ Preyer 1853, 57.

³⁵ Opriș 2007, fig. 29, 30.

³⁶ Volkmann 2001, 85.

³⁷ Un studiu amplu despre această stemă, totodată și o

el însuși le-a observat par să fie veridice, precum faptul că spațiul de la parterul turnului Porții Cocoșului era folosit ca atelier de tâmplărie, lucru de care nu avea cum altfel să știe. De asemenea, inscripția otomană pomenită și de Griselini, dispărută între timp, reprezintă o mărturie importantă a patrimoniului cultural-istoric al Timișoarei, provenit din perioada în care orașul și regiunea din jurul lui se aflau sub ocupație otomană. În afară de aceste inscripții otomane descoperite în urmă cu mai bine de un secol, deși în centrul istoric al Timișoarei au fost efectuate recent cercetări arheologice preventive de amploare, nu au mai fost înregistrate piese asemănătoare⁴⁴.

Remarcăm totuși inacuratețea unor detalii din relatarea autorului, de exemplu atunci când scrie despre castelul medieval al Timișoarei că se afla în partea estică a orașului. Posibil să fi fost influențat în descrierea sa de binecunoscutele vedute cu Timișoara, în care castelul apare în partea dreaptă a imaginii, de unde și orientarea greșită a planului întocmit pe baza acestor vedute publicat de Jenő Szentkláray în monografia Timișoarei editată de Samuel Borovszky⁴⁵.

Totodată, se distinge atitudinea subiectivă a autorului atunci când descrie anumite evenimente istorice, edificii sau detalii observate de el, de care fascinat fiind, le-a acordat mai multă atenție. În fragmentul jurnalului publicat de noi se observă interesul față de trecutul medieval al locului, zugrăvit într-o manieră romantică atunci când relatează vizitarea cazarmei de artilerie, iar la ieșire evocă scena binecunoscută din lucrarea cronicarului Istvánffy, a întâlnirii dintre Elisabeta Szilágyi și regele Ladislau al V-lea, în care văduva lui Ioan de Hunedoara cerea grațierea fiului său.

Cele două relicve, steagul și inscripția, păstrate într-un loc cu o mare încărcătură istorică, în clădirea pe locul căreia se ridica odinioară palatul regal folosit mai târziu ca reședință și de Ioan de Hunedoara pe când era comite de Timiș, sunt prezentate drept mărturii ale unor perioade istorice apuse, din timpul cărora doar turnul Porții Cocoșului a mai supraviețuit o vreme ca aducere aminte a arhitecturii medievale a orașului.

Anexă

TEMESVÁR⁴⁶

egyenes ronaszagon fekszik a Böge csatornája mellett; hajdan mocsárokkal volt körülveve, de a melyek már a mai idöken mind ki szárittattak. Mind a régibb mind az ujjabb idökben nevezetes erős vár és királyi város, 's hazánk történetében fő helyet foglal el. Hogy a város mikor eredt, 's kivolt a fundáloja⁴⁷? Bizonytalan.⁴⁸ Severini, 's ő utánna Griselini⁴⁹ és Sultzer azt állították, hogy a hajdani Dacusoknak Zambara nevü városjok ezenn a helyenn állott, 's annak a maradéka a mái Temesvár. Istvánfy azt irtá⁵⁰, hogy a régi Magyar királyok a várost a Bolgárok, Tatárok 's a Kunoknak az országba való bé csapásaik ellen oltalomul építették. Mások Szt. Lászlónak tulajdonitják, hogy az a Kunoktól nyert zsákmányból épittette volna⁵¹, de mind ezen állítások bizonytalanok: Béla király nevezetlen jegyzöje, ott hol a mái Temesi vidékröl ira, ámbár más várakat meg nevez, Temesvárról hallgat⁵², ugy szinte Thuroczy⁵³ is mikor arrol irt, hogy Kálmán király 1096ban az erre Konstantinápolynak által ment keresztes hadakat a Temes mellett seregeivel meg akarta támadni, Temesvárról nem emléke-

⁴⁶ *N.a.: Textul original, scris în limba maghiară este redat în mod identic cu varianta tipărită în volumul care cuprinde jurnalul integral, cu notele critice ale editorului: Mindszenty Antal, Egy fordulás az Alföldön* (ed. Pánya István), Kecskemét (2020), la care am adăugat trimiterile la ilustrația care însoțește această lucrare.

⁴⁷ Sz: alapítója

⁴⁸ Joh. Severini Pannonia Veterum Mon. illustrata. libro I. Cap. 15. pag. 41.

⁴⁹ Griselini Gesch. d. Temesvarer Banats. 1. thl. 1 brief seite 5. – Sultzer Gesch. d. Tans. Alp. Daciens. 1. b. 181. seite 50 Libro XVIII. pag. 324. Edio. Hierati Coloniae. 1622.

⁵¹ Vályi a Magyar Ország le irásában 2ik D. 477ik laponn, 's még azt is irta, hogy Bonfin Dec. II. Libro I. pag. 180. Szt. Istvánnak tulajdonította Temesvár épéttetését. En Bonfiniusban sem a ki jelölt helyen, sem másott valahol a Szt. István élete meg irásában Temesvárról leg kevesebbet sem találtam.

⁵² Hist. Ducum Hungariae Cap. XLIV. Ha azt tudhatni lehetne hogy a nevezetlen jegyzö mikor élt? ugy ezen dologrol is bizonyosabbat lehetne tudni. Munkájában csak I. Béláig történt dolgokrol emlékezik, 's ebből ugy lehetne vélekedni hogy annak a Cancellarius volt, – I. Béla 1060–1063ig uralkodott. Leg inkább vagy IIik vagy IIIik Béla jegyzöjének tartják. Cornides a Vind. An. Belae R. Not. czimü munkájában III. Béla jegyzöjének, PaSznak és Benedek nevezetünek gondolja lenni. Fő tisztelendő praepost Fejér György urnak az 1828. eszt. Tud. Gyüjt. 6. kötetében Béla királyunk jegyzöjének idejekoráról itt derék értekezése szerént, az eddig nevezetlen jegyzöt Péternek nevezték, 1135–1142ik Györi Püspök volt, a mikor meg holt, 's II. Béla király jegyzöje volt.

⁵³ Chronica Hung. Parte II. Cap. LX. pag. 219. in. Coll. Schwandtnari Script. Hung. Tomo. I.

⁴⁴ Au mai apărut pietre de morminte, fără inscripții însă. Gașpar 2014, 209–224.

⁴⁵ Borovszky 1914, 9.

zett, és csak ekképpen értekezett „*Rex congregavit exercitum suum circa Temes*”; „*Rex autem in Temes utiliori confilio usus*”⁵⁴, ezen ki fejezésekből, hogy *circa Temes* és *in Temes*, még nem lehet azt hozni ki, hogy Thuroczi Temesvárról beszélt, mert értette a Temes vizét, mint szinte a Temes vize vidékét. II. András király alatt 1212ben az a törvény tétetett, hogy a Temesi Bánság csak vitézségekről és érdemeikről esméretes hazafiaknak adassék⁵⁵, azonban meg lehet, hogy ez a törvény sem a várost értette, hanem a Temesi Bánságot, mely nevezetét nem a várostól hanem a Temes vizétől vehette. Hogy IV. Béla idejében meg volt-e már a város? ez is bizonytalan, mert *Rogierius a Miserabile Carmenjában*⁵⁶ rola nem emlékezett, ámbár azt megírta, hogy ezt a vidéket a Tatárok elpusztították. Hogy IV. László Király idejében Temesvár nehezen lehetett még meg, abból gyanítom, hogy egy-némely 1273ban költ oklevélben a Temesi Bánról mint Kevei és Krassói Grofrol van emlékezet, a pedig tudni való, hogy a Temesi Bánságot először Horomi Herczegségnek, és Kevei Grofságnak és Bánságnak is nevezték, és a Grof vagy Bán Kevénn lakott, ha tehát 1273ban a Bán Kevei Grofnak írta magát, úgy Kevénn is lakott, nem lévén még akkor Temesvár építve. 1311ben I. Károly király Temesvárott mulatott⁵⁷, és így akkor már ha nem is nevezetes, de legalább meg lehetős városnak kellett lenni néki: Thuroczi⁵⁸ azt írta, hogy I. Károly király első felesége Mária 1313ban Temesvárott holt meg, úgy szinte 1330ban is ide vette magát minek utánna Havas Al-földén az oláhok megverték. Zsigmond király alatt is nevedezett a város: ez a Király tette 1442ben Hunyadi Jánost Temesi Bánná, aki innét a Törökökönn sok és nevezetes győzelmeket nyert. 1457ben V. László király Belgrádból Szegedre szándékozván Hunyady öze-gyét a ki Temesvárott lakott meg látogatta. – 1500 tájján itt volt a nevezetesebb országos foglyok tömlöczök. – 1514ben Dozsa György a keresztes parasztokkal ostromlotta a várost, de azt Bátori István Bán vitézül védelmezte mind addig, míg Zápolya János Erdélyi Vajda el nem érkezett, és egyesült erővel Dozsát és a paraszto-kat meg nem verték: Az ütközetben Dozsát magát, és testvér öcscsét és több más előkelőbb czimboráit el fogták a Zápolya katonái. Dozsát magát először a kinzo padonn meg kinozták, azután tüzes vas

királyi székbe ültették, tüzes vas koronát tettek a fejébe, és tüzes vas királyi pálczát adtak a kezébe; akkor eret vágtak rajta, és a belőle kivett vért az öcsével itatták meg, a többi czimborái körülötte állottak, a kiknek, harmadnapig éheztetvén őket, Dozsa sült husát adták enni, melyet a hohér tüzes vassal csipkedett ki a testéből. A czimborái közül hármann nem akartak a husából enni, ezeket mindjárt ott elevenen fel nyársalták, a többieket pedig akik ettek, még rövid ideig életben hagyták: ennyi kinok között Dozsa még csak nem is sohajtott, csak mikor utoljára a hohér a hasát fel hasította és a belét ki vágta, akkor iszonyodott el és reszketett. Holt testét el darabolták, és rész szerint rostélyon sütötték meg, rész szerint kazánban meg főzték és a többi fogoly czimboráival meg étették, a kiket ezen vendégség után mind meg ölt a hohér, leg utoljára pedig Dozsa öcscsét: végre a meg gyilkoltakat, és a gyilkoló és kinzo szerszámokat a hohér meg égette, és a hamvakat rész szerint a Temesnek vagy is inkább a Bögének itt folyó ágába és a levegőbe szorta.⁵⁹ Valóban hallatlan kegyetlenség! Ha azonban valaki meg olvassa azon kegyetlenségeket melyeket a parasztok az Országban véghez vittek úgy azok tökéletesen meg érdemlették ezen büntetéseket.

A Mohácsi veszedelem után Zápolya János kezére került, a kinek Isabella felesége. 1544ben az 1538ik esztendei kötés⁶⁰ szerint I. Ferdinándnak adta. Ez a király ama híres Losonczy Istvánt tette Temesi Bánná, a ki a várost igen vitézül oltalmazta a Törökök ellen. 1551ben a Törökök Temesvárt meg támadták, de Losonczy el üzte őket a vár alól⁶¹. 1552ben ismét ostrom alá fogták a Törökök, és ámbár Losonczy akkor is vitézül oltalmazta a várost, végre még is a Német és az Olasz katonák békételenségek miatt kéntelen volt a várost a Törököknek egyezés mellett által adni,

⁵⁹ Grisellini I. Band. Seite 58. – Sigleri Chronologiae Rer. Hung. Libro. I. Cap. V. – más irok ellenben azt írták, hogy minek utánna Dozsát négyfelé vágták volna, egy részét Budánn, másikat Pesten, harmadikat Fehérváron, negyediket Nagy-Váradon karokra függesztették a parasztok ijjesztésekre.

⁶⁰ Sz: váradi béke

⁶¹ Korabinszky a Geographiai vr. Lexiconiában a 758ik lapon, és Szerdahelyi a Chorogr. Celebr. Hung. Urb. et. Opp. pad. 252. Edio 2ik, ezt a Losonczy István hibásan Antalnak nevezték., – Ebben a meg szállásban történt az is, hogy egy ki ütés alkalmatosságával Forgács Simon a kapott sok sebei miatt a holtak számokban feküdt a vár előtt: egy Török a ki az előtt Forgács atyafainál volt fogva, reá esmért, ötöt sátorába vitte, és a már erősedni kezdett, sebeiből meg gyógyította, fel gyógyulván pedig Forgács, ötöt a városba vissza eresztette, melyért Forgács a magánál volt és 800 forintot ért holmiját a Törököknek ajándékozta. Grisellini I. thl. cap. 68.

⁵⁴ Sz: „A király seregét a Temes körül gyűjtötte össze...”, illetve „A király pedig Temesben hasznosabb tanácsra hallgatva...”

⁵⁵ Timon Imago Novae Hungariae pag 46.

⁵⁶ Sz: *Siralmas énekek*

⁵⁷ Grisellini Gesch. d. Tem. Banat. I. theil. Seite 22.

⁵⁸ Chronica Hung. Parte II. Cap. XCI.

de a melyet a Törökök nem tartván meg, a várból ki jött őrizetet le vagdalták, a mikor Losonczy is a Törököket meg támadta, a kiktől meg sebesülve el fogatott, 's feje vétetvén bőre Konstantinápolyba küldetett. Így került Temesvár a törökök kezére a kik azt száz hatvan négy esztendőig birták. – 1577ben nagy kárt szenvedett a város, meg gyuladván a benne volt száz mázsa puskaapor melyet akkor vittek oda Budáról⁶². – 1586ban Báthory Zsigmond, 1597ben Josika István, 1695ben és 1696ban Szakszoniai Friedrich Választo Fejedelem haszontalan szállották meg a várost, míg végre 1716ban ama hires Eugenius Savoyai Herczeg a törököktől végképpen vissza nem vette.

Temesvár nevezetét a Temes vizétől vette, ámbár tulajdonképpen a Böge vize mellett fekszik s a levegő hajdan egészségtelen volt benne a várost körülvevő mocsároknak kigőzölgéseik miatt, mind az által népes volt. Négy részekre osztatott fel, u. m.⁶³ a Várra, a Palánkra, a Városra és a Szigetre: ez az utolsó dél felé feküdt, széles árok és palánkok vették körül 's egy mocsár kerítette [IV.2. tábla]. Ez, 's a város között feküdt a vár a Böge bal partján, mely a várostól el választotta. A város, a vár 's a palánk között feküdt, és jól meg volt erősítve; három mély árkaik voltak, melyek közül egy a külső sánczok előtt, a másikkal pedig ezek 's a város között volt, mind a három árok pedig erős tölgyfa palánkokkal erősített meg: kemény falak 's erős tornyok vették körül. A palánk végre a város körül éjszakra félkerékben feküdt, leg nagyobb, és népesebb volt mint a belső város, mindössze három ezer házak voltak benne: ezt egy mély árok vette körül melyben a Böge folyott, azonn kívül pedig egy magas sáncz mely palánkokkal volt meg erősítve, mind ezekenn kívül pedig a mocsárok vették a várost körül melyek a leg nagyobb erősséget tettek [IV.1. tábla]. A sánczok árkaikat is, melyek éjszakra feküdtek és szárazak voltak külömben, a föld vízenyőssége miatt, csak egy napi esső is könnyen bé töltötte vízzel. Leg erősebb bástyája volt a városnak az úgy nevezetett Vizi-torony. A hajdani Temesvár sánczai felényi ki terjedésűek alig voltak mint a mostaniak, jól lehet a külső városok sokkal nagyobbak voltak a belsőnél, kivált a mostani Bécsi kapu felől. A hajdani időkben, mindég az ezen a tájon való szomszéd országok kulcsának tartották a várost.

A mai Temesvár a Törököktől való vissza vétele után egészen újra épült, úgy, hogy most a város nem is hasonlít a hajdani formájához [V.1.

tábla]. Az erősség az újabb hadi építtetés mestersege szerint van építve, Feldmarsall Grof Mercy a Bánság akkori fő igazgatója 1718ban kezdette építtetni a maga planuma⁶⁴ szerint, el végezte pedig Generalis Báro Engelshofen a Bánság akkori fő igazgatója 1743 körül; a vár erősítés – fortificatio – minden rendszabályai szerint tökéletesen el van készítve, a belső falak alatt casamata⁶⁵, a külső sánczok alatt pedig minék⁶⁶ ásattak [V.2. tábla]. A kapuk erősek, formáik porta⁶⁷ modra igen szépek, 's hozzájuk illő modra kőből való faragásokkal ki is vagynak ékesítve. Három kapuk vagynak rajta, melyeknek az el neveztetések is már most ujj, mivel a régieket másképpen nevezték 's máshelyeken is állottak azok mint a mostaniak, melyek a *Bécsi*, *Pétersvári* és *Erdélyi* kapuknak neveztetnek, melyeket éjjelre mindég be szokják zárni [VI.1–3. tábla]. Az egész erősséget széles vizárkok veszik körül, a melyeken fa hidak visznek be a városba. Maga a belső város nem igen nagy, de rendes, csinosan, 's oly szépen épült, hogy Hazánk legszebb városai között Pest után az első helyet érdemli. Két szép piacza van, úgy, hogy a Pesti vásár állást kivéven országunkban talánn egy város piaczat sem lehet az egyikhez hasonlítani: egyik az el adoknak s vevőknek szolgál vásárhelyül, hosszszukás négy szegletet formál 's nagy, a Csanádi Püspökség cathedrale templomja, az itt való O hitü Püspök Temploma, 's a legszebb emeletes házak veszik körül, melyek között szembe tűnőbbek a pompás vármegye-háza, az O hitü Püspök lakása 's t. e. f. [VII.1. tábla]. A másik a parade piacz, melyet a Temesvári Főhadi kormány épülete, a fő strázsa hely, a Városháza, 's más szép és nagy épületek keritenek be: ez is jokora nagyságu [VII.2. tábla]. – Az utszák egyenesek, rendesek, kövekkel ki vagynak rakva, elég tágasak 's mindnyájjan, egyik a másikkal egyenes szegletet formálnak; éjjel lámpásokkal kivagynak világítva.

Legszebb Templom Temesvárban a Csanádi Káptalan Temploma, melyet Maria Theresia Király Asszonyunk 1742ben építtetett: a Templom nagy, két szép tornyai rézzel fedettek, alatta pedig csinos és tiszta 's világos temető boltok vagynak. Belőlről igen szép, úgy, hogy a Magyar Országi leg szebb templomok közzé tartozik, az ékesítése együgyű és nincsen cifraságokkal el terhelve. – Az O hitűek Püspöki Templomjuk szép. – Az Irgalmas szerzeteseknek, a Franciscanusoknak, 's a Kegyes Oskolabéli szerzeteseknek Templomjaik 's ezeknek

⁶⁴ Sz: *tervek*

⁶⁵ Sz: *olasz casamatta szóból, a várak, erődök földalatti járata, helyisége, illetve börtöne*

⁶⁶ Sz: *aknagödrök*

⁶⁷ Sz: *kapu*

⁶² Iselius Hist. Geogr. vr, Lexicon VI. Band, seite 672. in folio Basel 1744.

⁶³ Sz: *úgy mint*

A világi épületek között minden Magyararra nézve leg nevezetesebb épület a *Vár-kastély*, melyet a nagy Hunyadi János 1443ban építtetett⁶⁸ a városnak nagyobb erősségére, a maga Familiájának pedig lakohelyül, mely az előtt Erdélyben Kolozsvárott lakott. Ama halhatatlan emlékezetű Mátyás király is, a ki ugyan abban az esztendőben Kolozsvárott születtetett itt neveltetett gyermek korában. A hajdani Temesvár épületeiből már ma csak ez az egy épület van még meg, sőt a régi időkben sem volt benne több valamire való épület ennél, a honnét ha a régi irokban a Temesi várról van szó, mindég ezt kell csak érteni. Ez a várkastély a város napkeleti részén fekszik, 's ma is a nagy erősségnek egyik szegeletében belől erős várat formál. A mai formája öt szegeletű, erős és nagy négyszegletű kövekből van építve, 's hajdani formájához nem egészen hasonlít, mivel a rajta tett sok igazítások 's változtatások, kivált belső elosztását csak nem egészen el változtatták. Leg először Castaldo, I. Ferdinánd király fő hadivezére tett rajta igazítást 1551ben mikor Ulimán Bégh Boszniai Basa a várost meg szállotta: a régi kerítés falak helyett ujjakkal négyszegleltre körülvétette, 's mindenik szegeletére egy erős kerek bástyát – rondella – csináltatott⁶⁹ [I.1. tábla]. Most az artilleria⁷⁰, a fegyvertárok, 's a fegyvereket készítő műhelyek vagynak benne [I.2. tábla]. A mint a kapunnál bé megy az itt járó, a balról, 's a kapuval által ellenben való hátulso osztályokban a fegyvertárhoz tartozó személyek laknak, jobbról a kapu mellett földszint a fegyvereket készítő műhelyek vagynak. Az épület Déli osztályának dereka tályán régiforma széles grádics⁷¹ visz fel az emeletben egy tornácba, a honnét egy kétfelé nyíló nagy ajtonn által a vár hajdani palotájába lép bé az itt járó, számtalan, mindenféle nemű hajdani és újj fegyverek vagynak itt szép renddel külömb külömb forma figurákban, 's egymástól külömböző formákban el rakva. A régibb időkben élt, 's az itt lakott hiresebb vitézeknek fegyvereik, vas páncéljaik, sisakjaik, czimeres és czimernélkül⁷²

⁶⁹ Herchenhahn Belagerung von Belgrad unter Eugen pag. 123.

71 *Sz: lépcső*

való paizsaik itt tartatnak s a későbbi maradékban, kivált az olyakban kik Hazánk régi történeteiben

215

járatossak, különös érzéseket gerjesztenek. Reám nézve leg nevezetesebb tárgy volt egy hajdani Magyar gyalogság zászlója a Mohácsi szerencsétlen ütközetből: Zápolya János hozta ezt ide, 'egy oly csata osztályé volt, mely az ütközetben megmaradván ő hozzá csatolta magát, 's egy ide való Templomban az oltár mellé áldozatul fel szurta; ez előtt a Jesuiták Templomában volt, Maria Theresia Király Asszonyunk alatt el adattatván a Jesuitáknak mindenek a többetigérés utjánn, ez a zászlo is pénzért el adattatott, melyet szerencsére a fegyvertár akkori commendánsa⁷³ öt forintokonn meg vett, 's az örökre való el veszéstől meg mentett. A mint a nagy ajtonn a palotába bé lép valaki, jobbról az ajtó megett 's az első ablak között lóg négy szegeletes a lobogója, 's nagyobb mint a mostani gyalog zászlok, setétveres vagy is megygy szín selyem damasztból van készítve, 's a széle setét zöld selyemmel ki csipkézve úgy, mint a mostani gyalog zászloké: egyik felől a Magyar czimer van reá kivarva latin körül írással – ha jól jut eszembe *Pro Rege et Patria*⁷⁴ –, a másik felől pedig a Boldogságos szűz a fél holdonn állva, ölében a csecsemő Krisztust tartja, körülötte arany betűkkel ki varva *Szűz Maria Patrona Hungariae*, alatta pedig *Ora pro nobis*⁷⁵. Kár hogy jobban gondját nem viselik ennek az emlékezetes és ritka régiségnek, a por bé lepte 's az óság és a molyok oly rosszszul gazdálkodtak benne, hogy midönn a lobogóját fel emeltem azonnal bé repedt. A zászlo fa nyele zöld és veres pántlikákkal van bé fonva. –

Az első ablak bolthajtásában egy szegről vaslánconn egy Török kő lógg, melyen arabs írás 's Haly Basa neve van a ki 1660 tájján Temesvári Igazgato volt: ezt a téglát 1716ban mikor a várost a törököktől volt meg vétele után az omladékokból tisztogatni kezdték a várfalainak omladéki között találták, melyből meg tetszik, hogy Haly Basa is igazított valamit ezenn a váronn. A fegyvertár két palotából áll, 's minden közfal nélkül egymásból folyik, az egyik az épület Délre való osztályának felét, a másik a napnyugodti vagy a város felől való homlok osztályt egészen magában foglalja, mind az által meg látszik, hogy a hajdani időkben ezek a paloták másképp voltak el rendelve. – Az épület átaljában két emeletű. – A mint ki jövet a kapu bolthajtása alá értem, meg állottam 's széljel tekintettem: itt fogadta Hunyady özvegye Szilágyi Erzsébet V. László Királyt 1456ban, mikor az Belgrádból Szegedre menvén Temesvárótt meg

látogatta Erzsébetet, itt esett térdre, 's itt könyörgött Erzsébet László fiának kegyelmet a Királytól Cilleji Ulriknak Belgrádban történt meg ölettetéséért: ezek hát azok a kövek melyekenn térdelt, 's melyeket a bus anya könnyei áztattak? 's ezek a bolt-hajtások hangzottak vissza esdeklő sohajtásaitól? magamat azokba az időkbe képzeltem vissza, 's el fogodva hagytam el ezen, minden Magyarra nézve emlékezetes helyet, a hol fejlődtek ki elméleti tehetségei, a még most is ohajtva emlegettető Mátyás Királyunknak.

A Temesvári Bánság *Főhadi Kormányának Épülete*, melyet Feldmarsal Grof Mercy Olasz építő mesterek által építtetett 1732ben, nagy, két emeletű, 's most a Temesvári katona Igazgato is benne lakik: fekszik a parade piaczon a Pétervári kapuhoz közel. Csak nem előtte a piac Napkeleti végében [VIII.1. tábla].

A *Fő Ör hely* pompás épülete van, alól az ört állo katonák tanyázo szobáik 's az ör tiszté, ezek előtt pedig az kö oszlopok által tartato bolthajtások tornácok vagynak. Fent az emeletben a Temesvári *Genie Directio*⁷⁶ cancelláriája⁷⁷ van. Az épület homloka mindenféle hadi jegyekkel ékesíttetett. Mind ez a fő ör hely, mind a főhadi kormány épülete Grof Mercynek az építésben volt jó izlését bizonyítják.

A *Királyi Kaszárnyák*, melyek Napkeletről a várost körülveszik a bástya falakkal parallele⁷⁸, azokon belől 's azok mellé épültek: nagyok, alkalmaztossak, 's a mint mondják 30000 ember el fér benne, de ezt alig lehet el hinni; a régi vártól, vagy is a Pétervári Kaputól fogva az Erdélyi Kapuig nyulnak el, középpen rézzel fedett magos tornyok van [VIII.2. tábla]. 1719ben Grof Mercy kezdette éppíttetni, 's 1730ban végezödtek el ugyan csak az ő Fő Igazgatosága alatt. – Ezekenn a már elő számlált katonai épületekenn kívül vagynak még több más katonai épületek is, u.m. az úgy nevezett *Ingenieur Kaszárnya*⁷⁹, *Ispotályok*⁸⁰, *gabona tárházak*, *sütőházak* 's e.⁸¹ melyeket mind itt elő számlálni sok volna.

A *Temesi Kamarai Fő Igazgatás épülete*, a Vármegye háza végében a nagy piacchoz közel egy utszában mely ezen piacra megy ki. Az épület nagy, derék és szép, két emeletű, az elsőben mindég a Temesvári Kamarai Fő Igazgato lakik, földszint

⁷³ Sz: *parancsnoka*

⁷⁴ Sz: *a királyért és az orszáért!*

⁷⁵ Sz: *Szűz Mária, Magyarország védelmezője könyörögj érettünk!*

⁷⁶ Sz: *(fő)mérnökség*

⁷⁷ Sz: *hivatal, iroda*

⁷⁸ Sz: *párhuzamosan*

⁷⁹ Sz: *mérnöki laktanya*

⁸⁰ Sz: *kórház*

⁸¹ Sz: *s egyéb*

a pénz és leveles tárok, a második emeletben a cancelláriák 's t e f. vagynak.

A *Vármegye háza* a Nagy piaczon fekszik, hoszsza és nagy, 's pompásságára nézve Királyi épület, 1752ben Grof Perlas Bánsági fő igazgato kezdette építtetni a Bánsági Fő igazgatás 's az Elölülő számára, úgy, hogy a felsőbb emeletekben az Elölülő 's egyéb tisztviselők, a földszint való szobákban a Cancellariák⁸² 's az expeditio⁸³ foglaljanak helyet. Grof Clery fő igazgatása alatt 1774ben az épület még akkoráig hosszabbított meg mint a mekkora ez előtt volt, 's ebben az állapotban van most is. 1779ben mikor Maria Theresia Király Aszszonyunk alatt a Temesi Bánság egy része a hajdani három vármegyére ismét fel osztott, ez a pompás és nagy épület a vármegyének által adatott, hogy a Köz-gyűlések, leveles és pénz tárok, benne tartassanak, 's a vármegye tisztviselőinek szállásul szolgálják. Az épület hoszszukás négyszegetű, két emeletes, 's a Nagy piac felől a homlok oldalán két nagy kapuk vagynak melyek az épület belsejébe visznek. – Ezen kívül egy másik utzában van még a vármegyének egy másik derék háza is.

A *Ráczok Városháza* a parade piaczon a Hadi Fő Kormány épületének csak nem eránnyában áll, egy emeletre épült, 's derék [VII.2. tábla]: a homlok falán a hajdani Temesvár palánkos sánczaival van le ábrázolva, mely egy uttal a város czimere, ezen alól írással

Olim quid fuenim, praesens insigne docebit,
Moenia, quae circum turcica structa vides,
Caesaris vicit Princeps Eugenius armis,
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit,
Dent autem Superi, postrema in Saecula Mundi,
Operata hac semper conditione fruar,
Qua fruor Augustis Aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec Sceptra Austria diva suis.⁸⁴

Közönséges épületek itt még a Királyi Harminczadé, Postáé, só, fa 's t e f hivataloké, Fő biztossáé, a polgári ispotály, a Zsidok Zsinagógája. A Csanádi Püspöki Megye Papnevelő háza is itt van, az ugyan ezen megye káptalanjának lako házai.

⁸² Sz: iroda

⁸³ Sz: küldöttek

⁸⁴ Sz:

*Mi egykor voltam, most a címer fogja elárulni tudatni felfedni
A várfa, amit a török épületek körül látsz,
Jenő fejedelem császári fegyverekkel vett be,
Amik most neked csillognak, azt Mercius hozzáértéssel emelte,
Adják aztán az égiek, hogy utolsóként a világ
örökkévalóságában,
Működésében mindig ezen kívánatos állapotnak örvendjek
Míg rajtam a császári sas, addig oltalmazok másokat,
Amíg uralja ezt jogaraival az isteni Ausztria.*

A lakosok házaik a belső városban vagy az erősségben – Festung – nagyok, szépek 's mind egy, vagy több emeletűek: ez előtt mind egy emeletűek 's egy formák voltak, de már a mostani időkben sokann mind kiterjedésekre nézve nagyobbították fundusaikat⁸⁵ több házakat öszve vévén, mind pedig magosságokra nézve, az épületeket két 's három emeletekre fel vívén.

A lakosokra nézve igen nagy alkalmatlanság az, hogy az egész belső városban való kutakban a víz rossz, meszes és émelygős édességű, ahonnét majd meg ihatatlan, erre való nézve Gorf Mercy fő igazgatosága kezdetén mindjárt a Fábrika nevezetű külső városban egy oly szivárványt⁸⁶ készíttetett, mely a Böge csatornájából a vizet föld alatt való csatornákon a belső város nagy piacza közepére hajtja egy ott való nagy vízfogoba, a melyből a szükségesen felyül való víz másfelé ki folyván a föld alatt a városbol a csunyaságokat ki viszi. Kár hogy ezt a gödörforma víz fogot a város csinosabb formába nem véteti, 's valamely, köből készült alkotmánnyal nem fedeti bé mely ennek a szép piacznak még nagyobb ékességét adna.

A Zsido templom szomszédságában van egy ház, melynek czimere az Eugenius tornya [VIII.1. tábla], e volt az újra építtetett Temesvárbán a leg első épült ház: az udvárán van egy négy szegetű 's több emeletű magas és erős torony, mely hajdan a régi Temesvár városának kapuja volt, 's a városnak a Törököktől volt vissza vétele után Eugenius tornyának neveztetett, mivel ezen ment bé először Eugenius a városba, azomban a város vissza vételekor ezen rontottak bé a Császáriak. Emlékezet okáért meg hagyattatott: mikor én nézegettem asztalos műhely volt benne földszint.

A belső városban több derék vendégfogadok vagynak, melyek között legderékabb épületére 's fekvésére nézve a *hét Választo Fejedelmek* czimű; fekszik a nagy piaczon, szegeleten, egy emeletre épült, 's a fő oldalán való szobákból, a nagy piaczra, kivált hétivásár alkalmatosságával mulattato a kilátás.

Temesvárnak két külső városai vagynak, melyek a városhoz ugyan közel, de attól még is egy ágyu lövésnyire a glacison⁸⁷ tul fekszenek [V.2. tábla].

A *Fábrika nevű külső város* az Erdélyi kapu előtt fekszik, 's nevét a hajdan itt volt Fabrikáktól⁸⁸ vette. Minekutánna a belső város Grof Mercy igazgatása alatt épülni kezdett, az Erdélyi kapu előtt házhe-lyeket osztatott ki, melyekre csak hamar derék

⁸⁵ Sz: alapjukat, itt valószínűleg az alapterületekre gondol

⁸⁶ Sz: szivattyús kút

⁸⁷ Sz: sáncon kívül

⁸⁸ Sz: gyár

házak épültek; ezenn kívül a nevezett igazgató papiros és drotvono malmokat, Hollandius modra készült repce olajat üto sajtókat építtetett, mindenféle mester embereket telepített itt meg, 's ezek között arany és ezüst paszománt⁸⁹ verőket; poszto, 's ehhez nem messzire az eperfás kerthez közel selyem fábrikát építtetett valamely Mantuai Rossi nevű Abbée⁹⁰ fel vigyázása alatt, a ki egyszerűsmind Csanádi Kanonok is volt. Ebben az épületben a selyem bogarak tenyésztésekre szobák, a selyem készítésére alkalmas meleg kemenczék, a tojásokrol le és feltekerő machinák, 's mindenféle sima és virágos selyem materiák készítésekre szükséges szövőszékek vagynak: a leg első fono machinát Udineből egy Olasz lopva hozta ide, a ki későbbben Aradonn halt meg. Ennek a fabrikának leg első munkáját VI. Károly császár a Temesvárott való Csanádi Székes Templom Oltárára ajándékozta, a másodikat pedig a feleségének Erzsébet Krisztina Császárnénak mint olyan újmodit melyet csak akkor vittek Francia Országból. Azomban a fabrika külső város ipariájának⁹¹ mind pedig nevékedésének egyszerre vége lett, ugyan is 1737ben a Törökökkel volt háboru el kezdődött, ezenkívül ezenn a tájon a pestis is uralkodni kezdett, melyből a lett, hogy ezen külső város lakosai nagyobb részént el költöztek innét, 's rövid idő mulva a fabrikák machinák, 's a műhelyek dolgozó szerszámaik mind heverték nem lévén már őket mozgásba hozó kéziművesek. 1739ben megkötetvén a Törökökkel a békeség, ismét népesedni kezdett a város, de a fabrikáknak végek lett, a selyem fábrika Verseczre tevődött, az itt való épületeket pedig katonai quártélyokká változtatták által. Most ebben a külső városban sok malmok, a Török országi kereskedőknek le rakodo boltjaik, nagy sertfőzőház, nagy fa depositoriumok⁹² 's t e f. vagynak. Vendégfogadokat, mulatokerteket, 's több más mulatságra szolgáló holmikat is lehet itt találni. – Mind ezeknél nevezetesebb 's hasznosabb az a víz mív, mely az itt el folyo Bögéből a tiszta vizet föld alatti csökönn a városba hajtja, ezt a mívét még Grof Mercy készítette, Kormányiszéki Elölülő Báro Brigido pedig 1774ben meg ujjította. A Böge partonn egy toronyforma épület, 's abban egy éppen olyan mív van mint a közönséges szivárványos kut, melyet folyvást emberek huznak, úgy hogy e' nem egyéb egy nagy szivárványos

kutnál. Ebben a külső városban a O hitűeknek⁹³ Templomjok is van.

A másik külső várost *Jozsef városnak* nevezik, fekszik a Pétervári Kapu előtt a Böge mellett: itt a régi időkben csak kertek, 's a kertészek számokra kunyhok voltak, de a tájjéknak egészes volta sokakat arra ingerlett, hogy 1753 táján itt házakat kezdettek építtetni, 's a tehetősebb Temesvári lakosok majorokat szerezni, melyek naponként szaporodtak, mig nem ez a külső város lett belölök. Mikor II. Jozsef Császár 1774ben másodszor is itt volt, az ő nevérol Jozsef városának nevezték. A város fekvése a vidékhez képest kiesebb mint Temesvár többi részje, maga helyes, utszái egyenesek, szélesek 's a házak előtt fák vagynak sorban ültetve. A tehetősebb Temesvári lakosok nyáron az itt való nyári házaikban 's kertjeikben laknak, hogy a városban való rossz és hideglelős levegőrol meg szabadulhassanak. Ebből a külső városbol a Bögénn egy fa híd visz által: vendégfogadok és korcsmák is vagynak itt; a lakosok leg inkább Németek.

A városi *majorok* a Fabrika és a Jozsef külső városok között fekszenek, ámbár azokat Korabinszky⁹⁴ hibásan a Jozsef város és Mihala falu közzé teszi, Vályi pedig a Magyar Ország le írásában Temesvárról értekezvén egy külső városrol sem ír semmit is.

A belső Városonn kívül a Bécsi kapu előtt az Országuthoz közel egy kies mulato erdőcske, abban pedig szép mulatoház 's egyéb épületek vagynak, melyben nyáronn a Városiak magokat mulatni szokják. *Bassabrunnak* nevezik azért, mert a Törökök itt voltak alatt, itt a Basa mulato kertje volt, kiverettetvén a városbol a Törökök, az O hitű Püspök kezére került, a kitől azt Maria Therezia Király Aszszonyunk meg vette 1776ban, 's a most is fent álló szép mulatoházat a kertel együtt készíttette az itt volt Elölülőknek mulato helyül. Most a városé, mely azt az udvartol ajándékban kapta oly föltétel alatt, hogy az azt mindég fent tartsa abban az állapotban melyben által vette. Nyáronn vasárnapokon itt muzsika 's táncz szok lenni: Temesvár körül ez a leg kiesebb mulato hely.

A Tudományos Gyűjtemény 1818ik esztendei folyamatjának IVik kötetje azt írta, hogy Temesvárnak 4695 Romai Catholicus, 5657 Egyesült és O hitű, 99 Lutheranus, 14 Reformatus és 380 Zsido lakosai vagynak, ugyan az 1821 esztendei Tud. Gyűjt. VII. kötetje a 69dik laponn 12665re, T. T. Doczy Úr⁹⁵ pedig 11420ra tette

⁸⁹ Sz: Arany-, ezüst-, selyem- stb. fonalakból sodort, ruha díszítésére használt zsinór

⁹⁰ Sz: apát

⁹¹ Sz: iparának

⁹² Sz: raktár

⁹³ Sz: orthodox keresztények

⁹⁴ Geographisches v. Lexicon Seite 755.

⁹⁵ Europa Közönséges Föld le írása IX. kötet 311. lap.

számokat. Ezek a lakosok leg inkább Németek és Ráczok, kevesenn Magyarok: a két első nemzetűek leg inkább polgárok 's kereskedők, boltosok⁹⁶

⁹⁶ Tudva van, hogy sok boltnak mely helytelen czimje szok lenni – ilyeket Pestenn is lehet látni – azomban oly meg sértőt még nem láttam mint itt azon utszában, mely az O hitű Püspök lakásától a parade piac felé megy jobbról az utsza dereka tályán, a hol egy boltos egy nagy táblára az ajtaja felébe egy nyulacskát festetett, melyet fel fegyverkezett hét Német egy akkora lándzsával szur agyon mint a mily annak az O Testamentom a Goliathét irta, felébe ezen fel írás van téve, „die sieben tapferen Schwaben” [Sz: A hét bátor sváb], csudálni lehet hogy ha Sváb tölle vásárol valamit, 's ha pedig Német vevőt magától el akarta idegeníteni a boltos, úgy ennél czélerányosabb czimet nem válászthatott volna. Sz: A hét sváb meséjét Grimm fivérek adták ki. A történet: Hét sváb atyafi egyszer összekerekedett s mit gondoltak, mit nem, elhatározták, hogy nekivágnak a világnak s nagyot cselekednek. Az ám, nagyot. Halljátok a nevét is a hét vitéz svábnak amint következik: első volt a Sulc, második a Jakli, harmadik a Marli, negyedik a Jergli, ötödik a Mikli, hatodik a Hanzi, hetedik a Bejtli. De olyan nagy vitézek voltak ökelmek, hogy fegyvert nem is vittek magukkal, csak egy éktelen hosszú nyársat, azt mind a heten megfogták: elől ment Sulc, a legvitézebb, a legerősebb, aztán utána a többiek sorban, leghátul maradt Bejtli. Így indult világgá a hét sváb. Hej, ember, állat, reszkess, jaj annak, aki a hét vitéz svábnak utjába akad!

Ment, mendegélt a hét sváb, éppen szénakaszálás ideje volt s egy réten setétedtek el. Messze volt még a falú s azon gondolkoztak, vajjon menjenek-e odáig, vagy a réten háljanak, mikor egy cserebogár elröpi a fejük felett nagy zúgással, zümmögéssel. Hej, megijed a vitéz Sulc, szinte elejtette kezéből a nyársat, reszketett, mint a nyárfa levél.

– Hallgassatok csak, mondta a társainak, dobolást hallok. Uram, Jézus, ne hagyj el!

A Jakli, ki mögötte tartotta a nyársat, mondta:

– Az ám, lehet. Én meg puszkapor-szagot érzek.

Nosza, egyéb sem kellett, Sulc úr szaladni kezdett, mintha szemét vették volna ki, uccu, átugrott egy kerítésen, s ott a kerítés aljában ráugrott egy ott felejtett gereblyére, annak is éppen a fogaira. Felbillent erre a gereblye s a nyele úgy pofon vágta a vitéz Sulcot, hogy elordította magát.

– Jaj, jaj, kegyelem, kegyelem! Megadom magamat, meg!

Azalatt a többiek is átugrottak a kerítésen s egy szívvel-leléssel kiáltották:

– Én is megadom magamat, én is, én is!

Az ám, de kinek? Mikor egy kicsit magukhoz tértek, látták, hogy nem látnak semmit, katonának híre, nyoma sincs, gereblye volt az, a mitől megijedtek. Erősen megszegeyelték magukat s mindjárt megfogadták szent esküvéssel, hogy erről a dologról sohasem szólnak senkinek. No bezzeg, ezért ugyan kár volt megesküdni.

Másnap reggel felkászálódtak, mentek tovább, mendegéltek, de bizony mondom, visszatérnek a falújukba, ha csak sejtik is, mi szörnyű, nagy veszedelem vár rájuk. Hát csak halljátok s borsódzék a hátatok: amint mennek át egy dűlön, ott üldögél egymagában egy nyúl. Isten, Jézus Krisztus úgy segé' n, egy nyúl! Hosszú fülét hegyezgette, a szemével meg oly mordul nézett feléjük – huh! mindjárt felfalja őket szőröstől, bőrostól ez a szörnyeteg.

Hej, lett ijedtség. Reszkettek, mint a kocsonya, állottak egy helyben, sem előre, sem hátra nem mertek mozdulni. – Istenem, Istenem, mit csináljanak, merre facsarodjanak? No

és mester emberek, az utobbiak pedig a K. Kamarai Kormányánál, a vármegyénél, 's városnál való tisztviselők, és Földes uraságok. A lakosok kalmár portékákkal, marhákkal, pamukkal⁹⁷, gyapjuval 's gabonával kereskednek, a gabonát leg inkább Temes Vármegyének abból a részéből veszik, mely a Tiszához oly messze esik, hogy magok a producensek⁹⁸ az ott meg álló hajokra nem szállíthatják; az ide való gabona kereskedők rész szerént itt helyben adják el gabonáikat a hajosoknak, rész szerént magok szállítják ki a Tiszára apro hajokon a Bőge csatornáján, a mely csatorna más nagyobb vizekkel lévén egyesülésben a

de végre mégis lelket kaptak, elkezdtek tanakodni. Egy életük, egy haláluk, megvívják a szörnyű harcot. Hirtelen ráútnak az ellenségre, hátha, hátha... Megfogták mind a heten a nyársat, elől a Sulc, hátul a Bejtli, ki, merthogy hátul állott, vérszemet kapott s így tüzelte a többi:

Csak előre, előre, Tán csak nem féltek tőle?

Szolt a Hanzi:

Könnyű hátul szózatolni, Tessék előre rukkolni!

Bíztatta a Jergli is:

Úgy komám, úgy, állj elé, Én meg a hátad megé!

Mondta Bejtli:

Mindig Sulc volt első köztünk, Egyszer úgy, mint másszor győztünk.

Ez nagyon tetszett Sulcnak, roppant neki bátorodott s menydörögte:

Utánam hát, vitéz svábok, Nem nézek én most, csak vágok!

Azzal hajrá, neki vágta, mentek előre, mind előbbre, de amint közelebb értek a nyúlhoz, Sulc vitéznek inába szállott a bátorsága, elkezdett ordítani:

– Ó, jaj nekem, mi lesz velem, jaj, jaj, jaj!

Hiszen egyéb sem kellett a nyúlnek, uccú, fölugrott s úgy elillant, mintha föld nyelte volna el. De bezzeg lett öröm, mikor látták, hogy szalad a nyúl. Hej, ha tudták volna előre, hogy nyúl az és nem a hétfejű sárkány! Hiszen csak találkoznak még egyszer vele!

Most már csakugyan nekibátorodtak s nagy büszkén tovább indultak. Mentek, mendegéltek s útközben egy nagy folyóhoz értek. Nézték erre, nézték arra, vajjon van-e híd, de bizony nem láttak hídat se közel, se távol. Hajón jártak át ezen a nagy folyón, de hát ők arról nem tudtak. A tulsó parton kaszált egy ember, átkiabált ahhoz, hogy átal lehet-e menni a vizen?

– Átal, kiáltotta vissza az ember, ha hajóra ültök.

A hét sváb ezt úgy értette, hogy átal, ha ráútnak a folyóra. No, de egyszerre mégsem mertek nekivágni, hadd próbálja először Sulc, a legvitézebb. Uccú, belemegy a vízbe Sulc, ott éppen volt valami zsombék, arra ráúlt, az megmozdult, vitte, de egyszerre csak elmerült, volt Sulc, nincs Sulc. Az ám, de éppen akkor kerekedett nagy forgószél, felkapta Sulcnak a kalapját s átrepítette a folyó tulsó partjára, ott a kalap mellé letelepedett egy béka s az elkezdett brekegni: vák, vák, vák. A svábok úgy hallották, hogy: át, át, át! s mondták: ehe, a mi vezérünk kiabálja, hogy: át! – hát nosza, gyerünk át. Neki vágta a folyónak nagy bátran, de csakhamar elmerültek s mind a hányan voltak, a vízbe fulladtak. Így lett vége a hét vitéz svábnak, így bizony. Aki nem hiszi, járjon utána.

⁹⁷ Sz: pamuk török kifejezése, jelentése pamut

⁹⁸ Sz: termelő

város kereskedését igen neveli. Ez a csatorna itt lesz hajókázhatóvá⁹⁹. A városnak transito¹⁰⁰ kereskedése is nagy, mely Orsovából, Erdélyből 's Páncsováról Szeged felé Pestnek, 's Arad felé Debreczennek, 's ismét meg fordítva Bécsből 's Pestről Erdélybe és Török Országba megy.

Az élés modja Magyar Országi más városokkal egyben hasonlítva itt olcso, 's Uj Vidéket kivén, melynek piaczn Bács Vármegye 's fél Slavonia tölti el, egész Magyar Országba oly bőv és olcso hétivásárokat nem láttam mint itt. A hétivásárok helye a belső városban valo nagy piacz, mely ilyenkor tele van az egész Banatusbol, sött az Oláh Ország széleinn fekvő hegyekből is ide jövő el adokkal, a kik ennek a boldog vidéknek minden termésével, a leg nagyobb bőséggel bé töltik a piaczot: mindenféle állatok és szárnyas állatok, juhok, kecskék, malaczok, disznok elevenen és már le ölje árultatnak itt¹⁰¹. A leg szebb faju gyümölcsök, kellemetességekre az ananashoz hasonló nagy sárga dinnyék, minden féle nemű különös szép kerti vetemények, zöldségek, még az olyak is melyek már a melegebb országok terméseik külömben¹⁰².

A város levegőjét sok idegenek, kivált a Németek egészségtelennek tartják, melynek leg nagyobb okai a városkörül valo mocsáros helyek, 's az, hogy a magass bátyák miatt a szellő és a szabad levegő az utszákat 's belső várost nem járhatja szabadon.

Temesvárott fiacrek¹⁰³ is vagynak, melyekről csak azért tesztek említést, hogy Hazánkban Budát, Pestet 's Posont kivén másutt nem láttam ilyenket.

Traducere

TIMIȘOARA

se situează pe o câmpie întinsă, lângă canalul Bega, odinioară înconjurat de mlaștini care au fost secate înspre timpurile noastre. Atât în vremurile trecute,

cât și în zilele noastre este socotită drept o cetate faimoasă și puternică, oraș regesc, ce ocupă un loc proeminent în istoria țării noastre. Care sunt originile orașului și cine l-a întemeiat? Lucruri incerte¹⁰⁴. Severini, urmat apoi de Grisellini¹⁰⁵ și Sultzer au afirmat că în acest loc se afla în trecut orașul dacilor, Zambara, Timișoara dezvoltându-se pe ruinele acestuia. Istvánfy¹⁰⁶ nota că orașul fusese înființat de către vechii regi maghiari cu rostul de a se împotrivi atacurilor bulgarilor, tătarilor și al cumanilor. Alții îl atribuie Sfântului Ladislau, care l-ar fi construit din prăzile de război dobândite de la cumani¹⁰⁷, însă toate aceste afirmații sunt îndoielnice. Notarul anonim al regelui Béla, atunci când scria despre teritoriul Timișului, pomenea și alte cetăți, Timișoara a fost însă dată uitării¹⁰⁸, a omis să o menționeze și Thuroczy¹⁰⁹ atunci când scria despre cum voia regele Coloman să atace cu oștile sale în apropierea Timișoarei ceata cruciaților aflată în trecere spre Constantinopol în anul 1096: „*Rex congregavit exercitum suum circa Temes*”; „*Rex autem in Temes utiliori confilio usus*”¹¹⁰. Din formulările *circa Temes* și *in Temes* nu putem deduce că Thuroczy s-ar fi gândit la Timișoara, căci putea să facă referire la cursul Timișului sau la regiunea dimprejurul fluviului. În timpul regelui Andrei al II-lea, în 1212, s-a dat lege să se dea Banatul Timișului ca donație doar vitejilor cunoscuți pentru fapte vrednice

¹⁰⁴ Joh. Severini, *Pannonia Veterum Mon. illustrata*. libro I. Cap. 15. pag. 41.

¹⁰⁵ Grisellini *Gesch. d. Temesvarer Banats*. 1. thl. 1 brief seite 5. – Sultzer *Gesch. d. Tans. Alp. Daciens*. 1. b. 181. seite

¹⁰⁶ Libro XVIII. pag. 324. Edio. Hierati Coloniae. 1622.

¹⁰⁷ Vályi în a sa descriere a Ungariei (orig.: Magyar Ország le irásában) pe fila 2 D. 477, menționează și faptul că Bonfinius *Dec. II. Libro I*. pag. 180. a atribuit construirea Timișoarei regelui Sfânt Ștefan. Eu nu am găsit nici cea mai mică referire la Timișoara în locul indicat, dar nici în altă parte a scrierii dedicate vieții Sfântului Ștefan.

¹⁰⁸ *Hist. Ducum Hungariae* Cap. XLIV. Dacă s-ar cunoaște când a trăit notarul anonim, am avea certitudini și despre aceste lucruri. În lucrarea sa, acesta menționează doar fapte desăvârșite până la Béla I, din care putem deduce că fusese cancelarul acestuia, – Béla I a domnit între 1060–1063. Este considerat ca fiind mai degrabă notarul regelui Béla al II-lea sau Béla al III-lea. Cornides în lucrarea sa intitulată *Vind. An. Belae R. Not.* îl consideră ca fiind notarul lui Béla al III-lea, având numele de Benedict și PaSz. Conform tratatului Preasfinției Sale prepozitul György Fejér publicat în volumul 6 din 1828. al *Tud. Gyűjt.* (trad. Colecția Științifică) despre perioada în care a trăit notarul regelui nostru Béla, notarul numit până atunci anonim este menționat cu numele Péter (trad. Petru), fiind episcop de Győr între 1135–1142, iar când a murit, era notarul regelui Béla al II-lea.

¹⁰⁹ *Chronica Hung.* Parte II. Cap. LX. pag. 219. in. Coll. Schwandtnari Script. Hung. Tomo. I.

¹¹⁰ *N.a.: „Regele și-a adunat ceata în jurul Timișului ...”, precum și „Regele, ascultând în Timiș de sfaturi utile ...”*

⁹⁹ Lásd rola oda felyebb a Tétel vidéke le irásában.

¹⁰⁰ Sz: *távolsági*

¹⁰¹ Az Oláhok a juhokat és kecskéket a piaczonn leg inkább már meg nyuzva árulják, vagy ha elevenen hozzák is ide, ugy alkusznak, hogy azokat magok ölik meg 's a bőröket ismét viszsza veszik.

¹⁰² 1811ben téleln a czitrom meg szűkült Temesvárott; a Csanádi Püspök tulajdon kerti melegházában termett két ezer darab czitromot adott el, darabját 5 forinton fekete bankoban: ekkor volt az ó bankonak leg rosszabb értéke.

¹⁰³ Sz: *A fiáker, fiákker francia-német eredetű szó, Szent Fiacrius nevéből származik, hozzánk német közvetítéssel jutott el. Személyfűvarozásra használt, általában kétlovas fogatú, rugós karosszériájú, könnyű kocsi, amelyre harmonikaszerűen leeresztető ernyő van szerelve.*

și curajoase¹¹¹, se prea poate însă ca nici legea să nu se fi referit la oraș, ci la Banatul Timișului care și-o fi luat numele nu atât de la oraș, cât de la râul Timiș. O fi existat deja orașul în timpul lui Béla al IV-lea? Nu știm sigur, căci Rogerius în a sa lucrare *Carmen Miserabile*¹¹² nu îl pomenește, cu toate că notase distrugerea regiunii de către tătari. Suspectez că e puțin probabil ca Timișoara să fi existat sub Ladislau al IV-lea, căci într-un anume document emis în 1273 se vorbește despre banul de Timiș ca baron de Cuvin și Caraș, cu toate că este binecunoscut faptul că Banatul de Timiș fusese inițial denumit Principat al Horom-ului, Banat al Cuvinului, iar baronul sau banul locuia la Cuvin. Dacă la 1273 banul se autointitula baron al Cuvinului pentru că stătea la Cuvin, Timișoara nu exista încă la data respectivă. În 1311, regele Carol I ținea un ospăț la Timișoara,¹¹³ ca urmare Timișoara trebuie să fi fost un oraș dezvoltat, chiar dacă nu era încă foarte renumit. Thuroczy¹¹⁴ scria că prima soție a regelui Carol I, Maria, murise la Timișoara în anul 1313, iar la 1330, după înfrângerea suferită din partea valahilor în Țara Românească, el se refugiase tot la Timișoara. Orașul s-a extins și în timpul regelui Sigismund: în 1442 regele îl numise pe Ioan de Hunedoara ban al Timișului, acesta obținând de aici victorii multe și renumite împotriva turcilor. La 1457 regele Ladislau al V-lea, călătorind de la Belgrad la Szeged, a vizitat-o pe văduva lui Huniade aflată la Timișoara. – în preajma anului 1500 aici se găsea o închisoare renumită în toată țara. – La 1514, Gheorghe Doja alături de țărani cruciați asedia orașul apărât vitejește de banul Ștefan Báthory până la sosirea voievodului transilvănean Ioan Zápolya, oștile unificate reușind să îi înfrângă pe Doja și pe ai săi țărani. În timpul bătăliei, Doja, fratele său și alți nobili au fost capturați de către oștenii lui Zápolya. Doja însuși a fost chinuit pe scaunul de tortură și așezat apoi pe un tron de fier încins, timp în care i s-a pus pe cap o coroană de fier încins și în mână un sceptru de fier încins. Secționându-i-se apoi vena, sângele scurs l-au dat spre a-l bea fratelui său, iar celorlalți camarazi, aflați în jurul lui și nemâncați de trei zile, le-au dat să mănânce bucăți din carnea lui, smulse de călău cu ajutorul unui fier încins. Trei dintre aceștia au refuzat să îi mănânce carnea, drept urmare au fost pe loc trași în țeapă de vii. Cei care au mâncat, au mai fost cruțați un timp. Supus unor asemenea chinuri, Doja n-a scos nici măcar un suspin, doar la final, când călăul i-a

spintecat burta și i-a scos intestinele, s-a înfiorat și s-a cutremurat. Trupul său tăiat în bucăți și prăjit la foc sau fiert în cazan a fost dat ca ospăț celorlalți prizonieri, care au fost și ei apoi uciși de călău, ultimul fiind fratele lui Doja. La final, cadavrele și instrumentele de tortură au fost incendiate deopotrivă, iar cenușa a fost aruncată în apa Timișului sau de fapt a Begheiului și împrăștiată în aer¹¹⁵. A fost, într-adevăr, o cruzime nemaiauzită! Dacă însă citiți despre cruzimile înfăptuite de țărani în țară, aceștia și-au meritat pe deplin pedeapsa¹¹⁶.

După bătălia de la Mohács [Timișoara] a ajuns pe mâinile lui Ioan Zápolya a cărui soție, Isabela, pe baza înțelegerii din 1538¹¹⁷, i-a dat-o în anul 1544 lui Ferdinand I. Acest rege l-a numit în funcția de ban faimosul István Losonczy, care a apărât orașul cu atâta dărzenie împotriva turcilor. În 1551, turcii au atacat Timișoara, dar Losonczy i-a alungat de sub zidurile cetății¹¹⁸. În anul 1552, turci au asediat-o din nou și cu toate că Losonczy a luptat iarăși vitejește pentru apărarea orașului, în final, din cauza neliniștilor iscate între soldații germani și italieni, a fost nevoit să predea orașul turcilor. Aceștia, nerespectând însă înțelegerea, după ce apărătorii au ieșit din cetate i-au decimat, moment în care Losonczy la rândul lui i-a atacat pe turci, rănit fiind însă a fost capturat, decapitat, iar pielea i-a fost trimisă la Constantinopol. Astfel a ajuns Timișoara pe mâinile turcilor care au ținut-o sub ocupație 164 de ani. – În 1577, orașul a suferit o mare distrugere din cauza exploziei a o sută chintale de praf de pușcă adus recent de la Buda¹¹⁹. – În van au încercat la 1586 Sigismund Báthory,

¹¹⁵ Grisellini I. Band seite 58. – Sigleri Chronologiae Rer. Hung. Libro. I. Cap. V. – în schimb, alți autori scriau că după ce Doja a fost tăiat în patru, bucățile trupului său au fost expuse și trase în țeapă spre spaima țăranilor, una la Buda, alta la Pesta, a treia la Alba Regia, iar a patra la Oradea.

¹¹⁶ N.a.: În afară de ultimele două propoziții în care Mind-szenythy își exprimă părerea vis-a-vis de judecata lui Gheorghe Doja, restul descrierii execuției este preluată, aproape în mod identic, de la Grisellini, autorul însuși făcând referire la acesta (v. nota supra).

¹¹⁷ N.a.: pacea de la Oradea.

¹¹⁸ Korabinszky în Lexiconul său geografic, pagina 758, precum și Szerdahelyi în Chorogr. Celebr. Hung. Urb. et. Opp. pad. 252. Editio 2, îl numesc greșit pe István Losonczy Antal., – În timpul acestui asediu s-a întâmplat ca în urma unui contraatac Simon Forgács să fie rănit, zăcând în fața cetății printre cei căzuți: un turc, ținut captiv în trecut la rubedeniile lui Forgács, l-a recunoscut și l-a luat în cortul lui, iar când acesta s-a mai întremat, vindecându-i-se rănilor, l-a lăsat să se întoarcă în oraș, fapt pentru care Forgács i-a dat turcului lucruri dintre cele avute asupra sa, în valoare de 800 de forinți, Grisellini I. thl. pag. 68.

¹¹⁹ Iselius Hist. Geogr. vr, Lexicon VI. Band, seite 672. in folio Basel 1744.

¹¹¹ Timon Imago Novae Hungariae pag 46.

¹¹² N.a.: Cântec de jale

¹¹³ Grisellini Gesch. d. Tem. Banat. I. theil. seite 22.

¹¹⁴ Chronica Hung. Parte II. Cap. XCI.

la 1695 Ștefan Josika și la 1696 principele elector Friederich de Saxonia să asedieze cetatea, pentru ca în final, la 1716, faimosul prinț Eugeniu de Savoya să reușească să o recucerească definitiv.

Timișoara și-a luat numele de la cursul de apă Timiș, deși în realitate orașul se află pe malul Begheiului. Cu toate că în vechime aerul orașului era nesănătos din cauza emanațiilor mlaștinilor ce îl împrejmuiau, aici trăia o populație numeroasă. Se împărțea în patru părți, precum Cetatea, Palanca, Orașul și Insula [Pl. IV.2]. Aceasta din urmă se situa spre sud, era împrejmuită cu un șanț adânc și palisadă, și era mărginită de mlaștină. Între insulă și oraș, pe malul stâng al Begheiului care o despărțea de acesta din urmă, se afla cetatea. Orașul se întindea între cetate și palancă și era bine întărit: avea trei șanțuri adânci, dintre care unul se afla în fața palisadei exterioare, în timp ce celelalte erau între zid și oraș. Toate cele trei șanțuri erau întărite cu palisade puternice din stejar, orașul fiind înconjurat de ziduri masive și turnuri puternice. Palanca se întindea în semicerc în partea nordică a orașului, era mai mare și mai dens populată decât orașul interior, existând în total trei mii de case aici [Pl. IV.1]. Era înconjurată de un șanț adânc, în care curgea apa Begheiului, apoi de un val înalt întărit cu palisade puternice, iar în exterior mlaștinile încercuiau orașul, reprezentând cea mai bună apărare. Șanțurile dintre valurile de pe partea nordică, care erau de altfel uscate, se umpleau cu ușurință de apă doar după o singură zi de ploaie. Cel mai puternic bastion al orașului a fost așa-numitul Turn de Apă. Șanțurile Timișoarei vechi aveau abia jumătatea lășimii șanțurilor de acum, cu toate că orașele exterioare erau mult mai întinse decât orașul interior, în mod special în dreptul porții Vienei de acum. În vremurile apuse se credea că orașul reprezenta cheia țărilor aflate în această regiune.

Timișoara de azi a fost reconstruită în totalitate după recucerirea de la turci, neasemănându-se deloc cu ceea ce a fost odinioară [Pl. V.1]. Fortificația a fost construită conform noilor tehnici de construcție militară începând cu 1718 de către guvernatorul de atunci al Banatului, feldmareșalul conte Mercy, pe baza propriilor planuri, fiind terminată în jurul anului 1743 în timpul generalului baron Engelshofen, guvernatorul de atunci al Banatului¹²⁰ [Pl. V.2]. Sistemul de fortificație – *fortificatio* – a fost executat impecabil urmând regulile de atunci: sub zidurile interioare au fost amenajate

cazemat¹²¹, iar sub valurile exterioare au fost săpate galerii¹²². Porțile sunt puternice, foarte aspectuoase, realizate după modelul portalurilor, fiind ornate, așa cum se cuvine, cu sculpturi din piatră. Fortificația are trei porți, care au fost botezate din nou, deoarece cele vechi se numeau altfel și se aflau în locuri diferite față de cele de acum. Acestea sunt poarta Vienei, poarta Petrovaradinului și poarta Transilvaniei, ele fiind mereu închise pe timp de noapte [Pl. VI.1–3]. Toată fortificația este înconjurată de șanțuri late umplute cu apă, peste care accesul în oraș se face pe poduri de lemn. Însuși orașul interior nu este mare, dar este aranjat și construit atât de frumos și cochet, încât merită locul doi după Pesta printre cele mai frumoase orașe ale țării. Are două piețe frumoase, astfel că nu se aseamănă cu niciuna dintre piețele orașelor din țară, cu excepția celei de la Pesta. Una este folosită ca loc de negoț de către negustori și cumpărători, are formă patrulateră alungită, este mare și înconjurată de biserica catedrală a episcopiei Cenadului, de biserica episcopală de rit vechi și de cele mai frumoase case supraetajate, dintre care se remarcă fastuosul palat al guvernatorului¹²³ și reședința episcopului de rit vechi. etc. [Pl. VII.1]. Cea de-a doua este piața de paradă, flancată de Casa Generalatului, Casa Principală de Gardă și alte clădiri mari și frumoase [Pl. VII.2]. Și această piață este destul de mare. – Străzile sunt drepte, aranjate și pavate cu piatră, sunt suficient de late, așezate în unghi drept unele față de altele. Noaptea sunt iluminate cu lămpi.

Cea mai frumoasă biserică din Timișoara este biserica capitlului Cenadului, construită în 1742 de regina Maria Tereza. Cele două turnuri mari ale bisericii au fost acoperite cu alamă, sub aceasta a fost amenajată o criptă frumoasă, curată și luminoasă. Interiorul este foarte frumos, astfel că se numără printre cele mai frumoase biserici din Ungaria. Este decorată modest, fără să fie prea pompoasă. – Biserica episcopală de rit vechi e frumoasă. – Bisericele călugărilor mizericordieni, franciscani și piariști, precum și colegiul celor din urmă în care funcționează gimnaziul, spitalul mizericordienilor sunt reușite. Ordinul desființat al iezuiților a avut și el aici biserică și mănăstire.

Dintre clădirile laice cea mai cunoscută printre maghiari este Castelul construit de marele Ioan de Huniade în anul 1443¹²⁴ spre apărarea orașului și

¹²⁰ N.a.: Conform cercetărilor lui Mihai Opriș construcția fortificației bastionare, cu excepția Cazarmei Transilvaniei, terminată și ea abia în 1729, a fost demarată abia după 1732. Opriș 2007, 68–69.

¹²¹ N.a.: din ital. *casamatta*, desemnând tunelurile și spațiile amenajate în subteranul fortificațiilor.

¹²² N.a.: pentru subminarea zidurilor în caz de asediu.

¹²³ N.a.: Palatul baroc, actualul Muzeu de Artă.

¹²⁴ Grisellini Gesch. d. Banats I. Thl. 1er Brief 30. seite.

ca locuință pentru familia sa, care înainte își avea reședința în Transilvania la Cluj. Memorabilul rege Matia, născut în același an la Cluj, și-a petrecut copilăria aici. Dintre construcțiile Timișoarei vechi doar acesta a mai rămas, cu toate că nici în trecut nu existau aici edificii mai notabile, astfel că atunci când scriitorii vechi pomenesc de cetatea Timișoarei, nu trebuie să ne gândim la altceva, decât la castel. Acesta se găsește în partea estică a orașului¹²⁵, formând o fortificație puternică și în prezent, într-unul dintre colțurile fortăreței mari. Forma sa este pentagonală, fiind construit din pietre pătrătoase masive. Nu prea se mai aseamănă cu vechea lui siluetă, deoarece multitudinea de reparații și modificări i-au schimbat în totalitate aspectul, mai ales compartimentarea interioară. Prima dată a fost modificat de Castaldo, generalul regelui Ferdinand I, în anul 1551, atunci când Uliman Beg, Pașa Bosniei, a atacat orașul. Vechile palisade le-a înlocuit cu unele noi, patrulatere, punând să se construiască la colțuri câte un bastion circular – rondelă – puternic¹²⁶ [Pl. I.1]. În prezent aici se păstrează artileria, depozitul de muniții și atelierile de producție a armelor [Pl. I.2]. Cum se trece pragul clădirii, în aripa vestică și în aripa din partea opusă, din spate, locuiesc persoanele care țin de depozitul de artilerie. În dreapta porții, la parter se găsesc atelierile în care se făuresc armele. Cam la mijlocul aripii sudice o scară lată mai veche duce la etaj spre un coridor de unde, printr-o ușă dublă mare, se intră în palatul vechi al cetății. Aici se găsesc numeroase și diverse tipuri de arme mai vechi și mai noi aranjate și grupate frumos sub diferite forme și aspecte. Se păstrează armele, armurile metalice, coifurile și scuturile cu sau fără steme¹²⁷ ale renu-

¹²⁵ N.a.: Greșit, castelul se găsea în partea sudică.

¹²⁶ Herchenhahn Belagerung von Belgrad unter Eugen pag. 123.

¹²⁷ În vremurile de odinioară vitejii obișnuiau să își monteze pe coifuri diferite podoabe, ex. coarne, aripi de vulturi, capete de animale sălbatice și alte asemenea lucruri înspăimântătoare, denumite în franceză *cirnier*, cuvânt împrumutat și în alte limbi, printre care și în limba maghiară, însemnele nobililor fiind denumite acum *czimer*. – Scuturile persistă și acum într-o oarecare măsură sub forma genților (N.a.: Probabil Mindszenty făcea legătura între cuvântul maghiar *tarsoly* (geantă) și *tartsache* (scut în limba germană), *tarsoly* derivă de fapt din cuvântul *tasche*=buzunar). O variantă mai ușoară a scuturilor era denumită *Tarthsche*, pentru că, fiind confecționată din lemn, era îmbrăcată în blana groasă de pe spatele animalelor – *Tergo* –, din a cărei denumire latină vine *Tartsche*-le francezi și germani. Această origine nu prea este corectă, deoarece vechii romani numeau aceste *targa* și *targia*, francezii *targe*, italienii *targa*, boemii *tarog*, polonezii *tarcza*, chiar și arabii *tarka* și *darka*, ungurii de azi *tarsoly*. Pentru că în trecut vitejilor le era greu să poarte mereu scutul pe brațul stâng, îl atârnavă de gât de o curea sau de un lanț, iar scuturile

mișilor viteji care locuiseră aici, trezind sentimente stranie în oamenii din urmă, cu precădere în cei pasionați de istoria veche a țării noastre. În ceea ce mă privește, cel mai însemnat obiect mi s-a părut steagul cetii de pedestrași maghiari din bătălia tragică de la Mohács: fusese adusă de Ioan Zápolya și aparținuse unui contingent care scăpând din luptă, s-a alăturat armatei sale.

Steagul a fost așezat drept ofrandă într-una din bisericile de aici, ulterior se găsea în biserica iezuiților, fiind vândut acestora pentru bani, printre multe altele, în timpul împărătesei Maria Tereza. El a fost, în mod fericit, cumpărat de comandantul de

mai ușoare le prindeau de cureaua săbiilor, astfel că săculeții ungurești de acum își au originile în diferitele reprezentări ale unor asemenea scuturi heraldice. *Tarschet* era purtat îndeosebi de cavaleria ușoară. În vechea carte intitulată *Weisskunig*, care prezintă viața împăratului Maximilian I, putem citi printre altele: „*Als bald der Junge Weisskönig – I. Maximilian – das bloss Fechten begriffes hatte lernt er zu Stundan... zu Ross in dem huszarischen Tartschlein fechten*”. Vitejii unguri erau renumiți în vechime datorită mănuirii arcului manual, în cartea menționată fiind scrise următoarele: „*Der alte Weisskönig – III. Friedrich Császár – hatte an seinem Hofe viel Huszáren die zu Ros mit dem Handbogen viel Ritterspiel trieben. Wer berühmt werden wollt, der musst mit dem Handbogen die Vögel in der Luft schiessen*.” Büschings Ritter Zeit und Ritterwesen I. Band seite 64–66–207–221–223. N.a.: textul original al primului citat: „*Alspald der jung weiß kunig das ploßfechten begriffen het, lernet er zustundan [zu fueß in der behamischn pafesen und] zu roß in dem hussarischn tartschlein, [mit dem lanzl, mit dem sebel, mit der morthackn und mit der wurfhacken] fechten und keret darynnen auch gueten vleyss für und wurde daryn gar maisterlich*.” N.a.: În traducere în limba română: „În curând tânărul Rege Alb – Maximilian I. – a început să lupte fără armură, învățase cum să stea în picioare ore în șir [în pavăză boemă] cum să lupte călare cu scutul de husari, [cu lancea, sabia, barda, toporul de luptă], [a depus în acest sens multă strădanie, devenind aproape maestru].” Textul celui de-al doilea citat: „*Der alt weiß kunig het an seinem hof vil redlich und ritterlich hussären, die zu roß mit dem hantpogn vil ritterspil triben, [als dann noch ir gewonhait ist, und sonderlich in dem krieg vast prauchn. Nun het der jung weiß kunig die aigenschaft, das er in den ritterspilen ainen yeden ubertreffen wolt, und lernet zustundan die hussärisch reiterey und mit dem hantpogen zu roß auf hussärisch zu schiessen Nun war under den hussaren der geprauch mit irem schiessn], welher anders beruembt wolt sein, das dersel ain frey gemuet muesset haben, mit dem hantpogen zu roß die vögl in den lüften zu schiessen*”, trad. rom.: „Bătrânul Rege Alb – [împăratul Frederic III] – avea la curtea sa mulți husari [cinstiți și cavaleri], care participau la multe turniruri cavalești cu arcuri [deoarece pe atunci era încă uzual, fiind folosit în special în război. Acum, în mod caracteristic tânărului Rege Alb, la turniruri dorea să îi depășească pe toți, drept pentru care obișnuia să exerseze călăritul și cum să tragă din și cu arcul asemenea husarilor. Husarii obișnuiau și ei să tragă alături de el.]Cei ce doreau să devină faimoși în alte moduri, trebuiau să își găsească o mare plăcere în tragerea cu arcul asupra păsărilor aflate în zbor.”

atunci al garnizoanei pentru suma de cinci forinți, fiind astfel salvat de la dispariție. După ce se pășește în palat prin ușa mare, imediat după ușă și între prima fereastră se vede steagul atârnat de patru cuie: un steag mai mare decât cele ale pedestrașilor de acum, realizat din mătase de damasc de culoare roșiatică închisă sau vișinie, cu marginile dantelate din mătase verde închis, în mod asemănător steagurilor de azi. Pe o față are brodată stema Ungariei, cu legenda în jur – *Pro Rege et Patria*¹²⁸ dacă îmi aduc bine aminte –, pe cealaltă față este reprezentată Sfânta Fecioară stând pe semilună, ținându-l pe pruncul Iisus în brațe și cu textul brodat în jur *Szűz Mária Patrona Hungariae*, iar sub *Ora pro nobis*¹²⁹. Mare păcat că nu se îngrijește nimeni mai bine de această relictă rară, acoperită de praf. Vechimea și moliile au făcut așa mare pagubă în el, încât în momentul în care l-am ridicat, imediat s-a crăpat. Hampa verde a drapelului este înfășurată în panglici roșii. –

În arcul primei ferestre atârână de un cui o piatră turcească cu inscripție arabă și cu numele Pasei Haly, care a stat în fruntea Timișoarei în jurul anului 1660. Această cărămidă a fost găsită după recucerirea orașului de sub stăpânirea otomană printre ruinele cetății, în timpul curățirii acesteia de dărâmături, fiind dovada faptului că Pașa Halil a contribuit și el la amenajarea cetății. Depozitul de armament constă în două palate care nu sunt despărțite de pereți: unul cuprinde jumătatea aripii sudice a clădirii, iar celălalt întreaga aripă vestică sau frontul din partea orașului. Se poate observa însă că acesta săli erau aranjate diferit în vremurile trecute. – Clădirea are două etaje. – La ieșire, când am ajuns sub arcul porții, m-am oprit și m-am uitat împrejur: aici îl întâmpinase Elisabeta Szilágyi, văduva lui Ioan de Hunedoara, pe regele Ladislau al V-lea în anul 1456 când, venind de la Belgrad la Szeged, a vizitat-o la Timișoara; căzând în genunchi Elisabeta îl implora să-l grațieze pe fiul său Ladislau pentru uciderea lui Ulrich von Cilli la Belgrad. Acestea sunt deci lespezile pe care stătea în genunchi și care au fost udate de lacrimile mamei îndurerate? Astea sunt bolțile care au răsunat de ecourile suspinelor de la supliciu? M-am imaginat trăind în acele vremuri și cu inima strânsă am părăsit acest loc memorabil pentru toți maghiarii, locul unde s-a dezvoltat spiritul bogat al regelui nostru Matia, cel pomenit cu atâta ardoare chiar și în zilele noastre.

Casa Comandantului din Timișoara, ridicată

¹²⁸ N.a.: pentru rege și pentru țară!

¹²⁹ N.a.: Sfânta Maria, ocrotitoarea Ungariei, roagă-te pentru noi!

de meșteri italieni din dispoziția feldmareșalului și baronului Mercy în anul 1732, este un edificiu mare, supraetajat, unde acum locuiește comandantul militar. Se află în piața de paradă, în vecinătatea porții Petrovaradinului, aproape în fața acesteia, în capătul estic al pieței¹³⁰ [Pl. VIII.1].

*Casa Gardei Principale*¹³¹ este găzduită de o clădire măreață, în care se găsesc camerele soldaților și cea a ofițerului de pază, în fața cărora există niște coridoare boltite susținute de stâlpi de piatră. La etaj se găsește cancelaria¹³² Direcției de Geniu¹³³. Frontonul clădirii este decorat cu diverse însemne militare. Ambele clădiri stau drept dovadă a bunului gust pe care îl avea baronul Mercy în domeniul construcțiilor.

*Cazarmele imperiale*¹³⁴ care înconjoară orașul dinspre răsărit, fiind construite paralel cu zidurile bastionare în interiorul și în vecinătatea lor, sunt mari, încăpătoare și se vorbește că încăp aici 3000 de oameni, lucru greu de crezut. Ele se întind de la vechea cetate, adică de la Poarta Petrovaradinului până la Poarta Transilvaniei, la mijlocul lor ridicându-se turnuri înalte acoperite cu alamă [Pl. VIII.2]. Construcția lor a fost începută încă de baronul Mercy în anul 1719, fiind terminate tot pe vremea lui în 1730. – În afară de amintitele clădiri militare mai există și altele, precum așa numita Cazarma Inginerilor Militari¹³⁵, spitale, depozite de grâne, bucătării etc. Enumerarea lor ar fi mult prea lungă.

Edificiul Cancelariei Timișului se află în capătul clădirii Primăriei, pe o străduță ce dă în această piață mare¹³⁶. Clădirea este mare, impunătoare și frumoasă, cu două etaje. La primul etaj stă mereu Directorul General al Cancelariei, la parter se găsesc depozitele de bani și de hârtii de valoare, iar la etajul doi cancelariile.

Palatul comitatului se află în piața mare, este lung și înalt, decorat în mod regesc. Construirea

¹³⁰ N.a.: Inițial Casa Generalatului, clădirea se numără printre primele construite, așa cum arată și planurile contemporane. Nu dispunem de o imagine a clădirii din această perioadă, s-a păstrat însă planul de construcție.

¹³¹ N.a.: Găzduia soldații care apărau cetatea. În 1869 aici s-a înființat sediul băncii agrare.

¹³² N.a.: oficiu, birou.

¹³³ N.a.: Cancelaria Inginerilor

¹³⁴ N.a.: Cazarma Transilvaniei sau cazarma cazematată, parte a curtinei fortificației bastionare pe latura de sud-est, proiectată abia în anul 1727 și cu unele părți executate în 1729, turnul a fost terminat în 1728, cf. Opreș 2007, 46, 48.

¹³⁵ N.a.: a fost demolată.

¹³⁶ N.a.: Avea frontul spre actuala stradă V. Alecsandri, restaurată recent ca centru cultural. A găzduit și hanul La două chei de aur, Cancelaria de război ocupând doar o parte a clădirii. Opreș 2007, 64.

lui a început la 1752, sub baronul Perlas, guvernator al Banatului, cu scopul de a găzdui conducerea provinciei și alți fruntași, după cum urmează: la etajele superioare stăteau mai marii administrației și alți funcționari, în camerele de la parter se găseau birourile și camerele delegaților. Sub conducerea baronului Clery, în anul 1774, clădirea a fost prelungită cu încă o dată cât era înainte, păstrându-se sub forma aceasta și azi. La 1779, atunci când în timpul împărătesei Maria Tereza o parte a Banatului de Timiș fusese din nou împărțit în trei comitate, această clădire impunătoare a fost predată conducerii comitatului pentru a folosi ca loc de întruniri generale, depozite de valori și locuințe pentru funcționarii comitatului. Clădirea este de formă patrulateră alungită, are două niveluri, fațada dinspre piața mare fiind străpunsă de două porți mari de acces. – În afara acesteia comitatul mai are o clădire și pe o altă uliță.

Primăria Rascienilor se află în piața de paradă, aproape în dreptul Casei Comandantului, într-o construcție cu un singur nivel¹³⁷ [Pl. VII.2]. Pe fațada principală se găsește o stemă pe care este reprezentată vechea Timișoară cu șanțurile și palâncile sale, având sub ea inscripționat următorul text:

Olim quid fuerim, praesens insigne docebit,
Moenia, quae circum turcica structa vides,
Caesaris vicit Princeps Eugenius armis,
Quae tibi nunc fulgent, Mercurio arte tulit,
Dent autem Superi, postrema in Saecula Mundi,
Operata hac semper conditione fruar,
Qua fruor Augustis Aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec Sceptra Austria diva suis¹³⁸.

Printre clădirile de rând se mai numără cea a oficiului Vămii, a oficiului de Poștă, oficiului sării, a lemnului și altele, spitalul civil, sinagoga evreilor. Aici se găsește și casa seminarului teologic al episcopiei Cenadului și locuințele capitlului aceleiași episcopii.

Casele locuitorilor din orașul interior sau din

¹³⁷ N.a.: La început sediul magistratului german, din 1781 primăria germană s-a unificat cu cea rasciană. Clădirea a fost renovată în 1782, apoi reconstruită după asediul din 1849. Opreș 1987, 229.

¹³⁸ N.a.:

Ceea ce am fost odată, această stemă o va dezvălui,
Zidul cetății, pe care îl poți vedea împrejurul construcțiilor
turcești,
A fost cucerit cu arme împărătești de principele Eugeniu,
Tot ceea ce scripște acum pentru tine, Mercy cu pricepere le-a
ridicat,
Să dea cerul, ca până la final în această lume veșnică
Cât voi fi, să mă încante mereu această stare,
Cât voi purta vulturul imperial, voi ocroti pe alții,
Cât timp sceptra Austriei divine vor stăpâni aici.

fortăreață – *Festung* – sunt mari, frumoase și toate au unul sau mai multe etaje și se aseamănă între ele cu toate că, în zilele noastre mulți au căutat să își lărgască suprafețele¹³⁹, cumpărând mai multe case, sau supraînălțându-le cu etaje.

Un mare dezavantaj pentru locuitori este faptul că apa fântânilor din orașul interior este rea, calcaroasă și cu un gust dulceag dezgustător, care o face aproape nepotabilă. Din această cauză baronul Mercy, încă la începutul guvernatoratului său, a dispus construirea unei fântâni cu pompă amplasată în cartierul Fabric care trage apă din canalul Bega și prin canale subterane se revarsă într-un bazin colector de la mijlocul pieței mari a orașului interior, din care surplusul de apă se scurge din oraș pe un alt traseu, transportând mizeria. Păcat că acest bazin cu aspect de groapă nu a fost realizat într-un mod mai impozant și nu a fost ornamentat de fruntașii orașului cu o lucrare sculptată în piatră, care ar fi podoaba acestei frumoase piețe¹⁴⁰.

În vecinătatea bisericii evreiești există o casă care are ca stemă turnul lui Eugeniu [Pl. III.2], fiind prima casă ridicată în Timișoara reclădită¹⁴¹. În curtea acesteia se înalță un turn masiv, dreptunghiular, cu mai multe niveluri, care a fost poarta vechiului oraș Timișoara, denumit după eliberarea de sub turci turnul lui Eugeniu, căci prin această poartă a pășit Eugeniu pentru prima dată în oraș și după recucerire pe aici au năvălit imperialii, fiind păstrat ca aducere aminte. Când l-am văzut, la parterul său funcționa un atelier de tâmplărie.

În orașul interior se găsesc mai multe hanuri, dintre care cel mai bun după aspectul clădirii și al poziționării este *Hanul Celor Șapte Principi Electori*. Acesta se află în piața mare, spre colțul ei, la etaj¹⁴². Panorama oferită de camerele dinspre frontul principal și care dau spre piață poate fi amuzantă, cu precădere cu ocazia târgului săptămânal.

Timișoara are două cartiere exterioare, care sunt aproape de oraș, dar care totuși se întind dincolo de *glacis*¹⁴³, la o lovitură de tun distanță [Pl. V.2].

Cartierul denumit Fabric se întinde în fața porții Transilvaniei, luându-și numele de la fabricile vechi de aici. După ce orașul interior a început să se clădească sub administrația baronului Mercy,

¹³⁹ N.a.: **fundus** în textul original.

¹⁴⁰ N.a.: Informația este din nou preluată după Griselin, iar autorul nu scapă ocazia de a critica din punct de vedere estetic această instalație de utilitate publică.

¹⁴¹ N.a.: Cunoscută și astăzi drept Casa lui Eugeniu de Savoya.

¹⁴² N.a.: Pe latura nordică a actualei Piețe a Unirii, astăzi adăpostește Liceul Nicolae Lenau, fațada a fost refăcută în anii 1900.

¹⁴³ N.a.: în afara șanțului.

acesta a împărțit parcele de case în fața porții Transilvaniei pe care în scurt timp s-au construit case frumoase. Ba mai mult, guvernatorul sus-numit a dispus construirea unor mori pentru producerea hârtiei și a sârmei¹⁴⁴, a unor prese de ulei de rapiță după model olandez, a colonizat tot felul de meșteșugari printre care și torcători de găitane¹⁴⁵ din aur și argint, a înființat și o fabrică de postavuri, pentru care în apropierea grădinii de duzi a înființat fabrica de mătase, aflată sub conducerea unui anumit abate Rossi de Mantova, care a fost și canonic de Cenad. În această clădire s-au amenajat camere pentru creșterea viermilor de mătase, cuptoare calde pentru obținerea mătăsii, mașinării pentru despletirea și împletirea firului și diverse războaie de țesut pentru realizarea țesăturilor de mătase unicoloră sau înflorată. Prima mașină de tors a fost adusă pe furie de un italian tocmai din Udine, el decedând mai târziu la Arad. Primul produs al fabricii a fost o donație a împăratului Carol al VI-lea pentru altarul Catedralei Episcopale a Cenadului din Timișoara, iar pe cel de-al doilea l-a dăruit soției sale, împărăteasa Elisabeta Cristina, ca pe o creație inedită venită tocmai din Franța¹⁴⁶. Însă dintr-o dată, activitatea industrială a cartierului Fabric a luat sfârșit și odată cu ea deopotrivă renumele, căci în anul 1737 a început războiul cu turcii. Pe lângă aceasta, în regiune s-a răspândit și ciuma, în urma căreia majoritatea locuitorilor din cartier s-au mutat, iar în lipsa meșteșugarilor mașinile fabricilor și uneltele atelierelor au rămas nefolosite. În urma încheierii acordului de pace cu turcii în 1739, orașul a început să se repopuleze, însă fabricile s-au închis. Fabrica de mătase a fost mutată la Vârșeț, clădirile de aici fiind transformate în cazarmă. În prezent, în acest cartier se găsesc multe mori, depozitele de mărfuri ale negustorilor din Turcia, o casă mare pentru prepararea berii, depozite mari de lemne etc. Mai există aici hanuri, grădini pentru petreceri și alte amplasamente de divertisment. – Mai renumită și mai folositoare decât toate este uzina de apă care pompează prin țevile de sub pământ apa filtrată a Begăi în oraș, construită încă de baronul Mercy și reînnoită în anul 1774 de baronul și guvernatorul Brigido. Pe malul Begăi stă o construcție asemănătoare unui

turn, în care este instalat un mecanism identic cu cel al unei fântâni obișnuite cu curcubeu, fiind acționat permanent de oameni, astfel că nu este altceva decât o mare fântână cu curcubeu. În acest cartier populația de rit vechi¹⁴⁷ are și o biserică.

Al doilea cartier se numește *Iozefin* și se află în fața Porții Petrovaradinului, pe malul Begăi: pe vremuri se erau doar grădini și casele grădinarilor, însă începând cu 1753 aerul sănătos de aici i-a făcut pe mulți să își construiască case, locuitorii mai înstăriți ai Timișoarei făcându-și rost de maiere¹⁴⁸, care s-au înmulțit într-atât, încât a devenit un cartier exterior al orașului. După ce împăratul Iosif al II-lea a vizitat a doua oară Timișoara în anul 1774, cartierul a fost botezat după numele lui. Așezarea cartierului, în comparație cu celelalte părți ale Timișoarei, este mai fermecătoare, străzileordonate sunt drepte, late, iar în fața caselor sunt plantate șiruri de arbori.

Locuitorii mai bogați ai Timișoarei locuiesc aici pe timpul verii în casele lor cu grădini, refugiindu-se de aerul nesănătos și umed din oraș. Trecerea spre acest cartier este asigurată printr-un pod de lemn. Se mai găsesc aici hanuri și crâșme, iar mare parte a locuitorilor sunt nemți.

Măieristile¹⁴⁹ orașului se întind între cartierele Fabric și Iozefin, deși Korabinszky¹⁵⁰ le plasează în mod eronat între Iozefin și satul Mehala, Vályi în schimb, în descrierea Ungariei când vorbește despre Timișoara, nu pomeneste cartierele.

În afara orașului interior, în fața Porții Vieneze aproape de drum se găsește o mică pădurice de recreere, cu o casă frumoasă și alte clădiri, în care locuitorii orașului se distrează pe timpul verii. Este denumită *Bassabrunn* deoarece pe timpul ocupației turcești aici se găsea grădina de vară a Pașei [Pl.V.2]. După alungarea turcilor din oraș a ajuns în mâna episcopului ortodox, de la care împărăteasa noastră Maria Tereza a cumpărat-o în anul 1776, transformând casa și grădina în loc de distracții pentru fruntașii provinciei. Păstrate până azi, acestea aparțin orașului, fiind primite cadou din partea curții imperiale cu condiția să le întrețină în aceeași stare precum le-a primit. În zilele de duminică pe timp de vară se organizează aici

¹⁴⁴ N.a.: Pe o hartă a Timișoarei din 1734 apare canalul morii pentru hârtie și al ciocanului de trefilat sârmă, marcat cu numărul 7. După Opreș, 2007, fig. 16.

¹⁴⁵ N.a.: Șnururi decorative împletite sau răsucite din diferite fire de aur, argint și mătase, cusute pe veșminte.

¹⁴⁶ N.a.: Descrierea acestor prime fabrici înființate la Timișoara în suburbia Fabric este de asemenea preluată de la Grisellini.

¹⁴⁷ N.a.: Creștinii ortodocși.

¹⁴⁸ N.a.: Curte arendată împreună cu construcțiile aferente (după Opreș 2007, fig. 18). Mihai Opreș, studiind mai multe planuri ale Timișoarei datând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, arată că a.n. Maierle Vechi, cartierul de locuit denumit mai târziu Iozefin, a luat ființă după 1750, pe planurile amintite la data respectivă existau doar câteva parcele.

¹⁴⁹ N.a.: fermele, maierle (major în lb. maghiară).

¹⁵⁰ Geographisches v. Lexicon Seite 755.

dansuri și muzică, fiind cel mai renumit loc de recreere din jurul Timișoarei.

În volumul IV din ediția anului 1818 a Colecției Științifice, scrie că Timișoara are 4695 de locuitori de religie catolică, 5657 ortodocși și de rit vechi, 99 luterani, 14 reformați și 380 de evrei. În volumul VII din 1821 al aceleiași publicații, Domnul Doczy T.T.¹⁵¹ estima numărul locuitorilor la 11420. Aceștia erau mai ales nemți și rascieni, puțini maghiari. Cei din primele două etnii erau de regulă negustori, vânzători¹⁵² și meșteșugari. Cei

¹⁵¹ Europa Közönséges Föld le írása (trad. Descrierea geografică obișnuită a Europei), IX. kötet 311. lap.

¹⁵² Este bine-cunoscut faptul că multe prăvălii obișnuiesc să poarte denumiri foarte nepotrivite – așa cum se poate vedea și la Pesta – însă denumire atât de ofensatoare nu am mai văzut ca cea aflată pe partea dreaptă și spre mijlocul străzii ce duce de la locuința episcopului ortodox către piața paradelor, pe a cărei firmă deasupra intrării negustorul a desenat un iepuraș străpuns de către șapte nemți înarmați cu o lance mare, precum cea a lui Goliat de care se scrie în Vechiul Testament, iar deasupra este afișată următoarea inscripție: „*die sieben tapferen Schwaben*” [n.a.: Cei șapte șvabi curajoși]. Este de mirare dacă mai cumpără vreun șvab de aici ceva, ori dacă negustorul avea intenția de a înstrăina cumpărătorii nemți, nu putea să aleagă denumire mai potrivită. N.a.: Povestea celor șapte șvabi a fost scrisă de frații Grimm. Povestea este următoarea: într-o zi s-au adunat șapte compatrioți șvabi și ce s-au gândit ei, au decis că vor cutreiera lumea și vor face fapte mari. Cu adevărat mari. Auziți numele celor șapte șvabi viteji, după cum urmează: primul era Sulc, al doilea Jakli, al treilea Marli, al patrulea Jergli, al cincilea Mikli, al șaselea Hanzi, al șaptelea Bejtli. Mari viteji, cum erau, au pornit fără alte arme în afară de o țepă lungă, de care se țineau toți șapte: în față mergea Sulc, cel mai viteaz și cel mai puternic, apoi ceilalți pe rând, ultimul rămas fiind Bejtli. Așa au pornit în lume cei șapte șvabi. Tremurați oameni și animale, vai celor care se abat în calea celor șapte șvabi viteji! Mergeau, mergeau cei șapte șvabi, era tocmai timpul cositului când au înnoptat pe un câmp. Satul era încă departe și se sfătuiău dacă să-și continue drumul până acolo sau să doarmă pe câmp atunci când deodată văjăind și zumzăind un cărăbuș a zburat deasupra capului lor. S-a speriat viteazul Sulc, mai că a scăpat din mâini țepa, tremura, precum o frunză de plop.

– Liniște, le-a zis tovarășilor săi, aud sunet de tobe. Doamne Iisuse, nu ne părăsi!

Jakli, cel din spatele său ținând țepușă, i-a răspuns:

– Tot ce-i posibil. Eu simt miros de praf de pușcă.

Nu le-a trebuit mai mult, domnul Sulc a luat-o la fugă de parcă i s-ar fi scos ochii, a sărit peste un gard și a călcat pe o greblă uitată la baza gardului, ce credeți, tocmai pe dinții uneltei. Grebla s-a răsturnat de îndată, coada ei pleznindu-l pe viteazul Sulc, care o început să răcnească.

– Vai, vai, îndurare, îndurare! Mă predau, mă predau!

În acest răstimp ceilalți au trecut și ei gardul strigând din toți rărunchii:

– Mă predau și eu, și eu, și eu!

Chiar așa! Dar să se predea cui? După ce și-au revenit puțin, văzuseră că nu e nimic de văzut, nici urmă de vreun soldat, se speriaseră de nimic altceva, decât de o greblă. Tare s-au rușinat și au făcut imediat un jurământ sfânt că nu vor

din urmă sunt funcționari în cadrul Administrației Camerale Regale, al comitatului și al orașului și sunt totodată și stăpâni funciari. Locuitorii fac comerț cu amănuntul (kalmár), vite, bumbac, lână și grâne. Grânele sunt cumpărate cu precădere din zona aceea a comitatului Timiș care se află la

povesti nimănui cele întâmplate. Ce să vedeți, degeaba s-au jurat ei. A doua zi dimineața s-au adunat și și-au continuat drumul, dar vă zic, de știau ce mare pericol îi pândeă, se întorceau în satul lor. Ascultați doar și vă cutremurați: trecând ei peste un deal, au văzut un iepure stând de unul singur. Dumnezeu, Iisuse Hristoase ajută-ne, un iepure! Ascuțindu-și urechile s-a uitat atât de urât la ei – huh! Minteni îi înfulecă, cu tot cu părul de pe ei, monstrul. S-au speriat zdravăn. Tremurau ca piftia, încremeniseră fără să aibă curaj să facă un pas înainte sau îndărăt. – Doamne Dumnezeu, ce puteau să facă, încotro să se întoarcă? Într-un final au prins curaj și au început să se sfătuiască. O viață și o moarte au, trebuie să-nfrunte această terifiantă luptă. Vor ataca inamicul prin surprindere, poate, poate... Au înșfăcat toți șapte țepa, în față Sulc, în spate Bejtli care, ultimul fiind, a prins curaj și îi îmboldea pe ceilalți strigând:

Înainte, înainte, doar nu vă e frică?

E ușor să cânti în spate, vino și tu în frunte! – a răspuns Hanzi.

Jergli îl îndemna și el:

Așa, prietene, haide, iar eu mă ascund după al tău spate!

Bejtli le-a răspuns:

Sulc a fost mereu în față, nu-i demn altul de acel loc!

Tare i-a fost lui Sulc pe plac această laudă, a prins curaj și a aclamat cu o voce gravă:

După mine, șvabi viteji, la luptă să pornim, Valoarea noastră s-o dovedim!

Astea fiind spuse s-au avântat în luptă, tot înainte, ajungând însă în preajma iepurelui viteazul Sulc și-a pierdut orice urmă de curaj și a început să strige:

– Aoleu, ce se va întâmpla cu mine, vai, vai, vai!

Atât i-a trebuit iepurelui, a sărit ca tras din pușcă și s-a făcut nevăzut de parcă l-ar fi înghițit pământul. Mare bucurie a fost printre viteji văzând că iepurele a luat-o la fugă. De-ar fi știut de la bun început că este un iepure și nu un dragon cu șapte capete! Ia să se întâlnească din nou cu el!

Au prins cu adevărat curaj și au pornit făloși la drum. Mergând, mergând au ajuns la un râu. S-au uitat în dreapta și în stânga în căutarea unui pod, însă nu au văzut nici măcar unul în apropiere, dar nici în depărtare. Râul se trecea cu bacul, dar ei nu aveau de unde să știe. Pe celălalt mal un om tocmai cosea, l-au întrebat deci dacă se poate trece apa?

– Se poate, a răspuns omul, dacă urcați pe barcă.

Cei șapte șvabi au înțeles că se poate trece, dacă se urcă pe apă. N-au avut totuși curaj să pornească toți deodată, ia să încerce Sulc, cel mai viteaz dintre ei. Sulc s-a aruncat în apă și dând de o ridicătură, a încălecat-o, după care movila s-a mișcat și a început să-l ducă. Deodată Sulc s-a scufundat dispărând. Ce să vezi, tocmai în momentul acela a pornit o vijelie care a smuls pălăria lui Sulc și a azvârlit-o pe malul celălalt. Lângă pălărie s-a așezat o broască și a început să orăcăie:

oac, oac, oac. Șvabii au înțeles: hai, hai, hai! spunându-și: comandantul nostru ne cheamă! – să traversăm deci. S-au aruncat în râu cu mare curaj, însă s-au scufundat și s-au înecat cu toții. Credeți sau nu, acesta a fost sfârșitul celor șapte viteji șvabi.

distanță atât de mare de Tisa, încât producătorii nu reușesc să le transporte până la vapoarele care se opresc acolo, iar negustorii locali de cereale își vând o parte din marfă transportatorilor cu vapoare și o parte o transportă personal pe mici vapoare pe canalul Begăi, care legat fiind cu alte cursuri de ape mai mari, contribuie la dezvoltarea comerțului orașului. Acest canal [în dreptul Timișoarei] va deveni navigabil¹⁵³. Comerțul de tranzit¹⁵⁴ al orașului are de asemenea un volum mare, făcând legătura între Orșova, Transilvania și Panciova către Pesta prin Szeged și către Debrecen prin Arad; apoi în sens invers dinspre Viena și Pesta către Ardeal și Turcia. Traiul, în comparație cu alte orașe de pe teritoriul Ungariei, este ieftin și exceptând Novi Sad-ul (Új Vidék), a cărui piață este dominată de comitatul Bács și jumătatea Slavoniei, nu am văzut târg săptămânal mai bogat și mai ieftin în întreaga Ungarie. Târgul săptămânal este organizat în piața mare din orașul interior, care cu aceste ocazii se umple cu vânzători veniți din întreg Banatul și chiar din munții de la limita Țării Românești și umplu piața cu bogăția produselor acestei fericite regiuni: sunt vândute diferite animale și păsări, oi, capre, porci și porci, vii sau sacrificate¹⁵⁵. Cele mai delicioase soiuri de fructe, pepenele galben care se aseamnă la gust cu ananasul, tot felul de zarzavaturi și legume frumoase, unele caracteristice de altfel țărilor mai calde¹⁵⁶.

Aerul orașului este considerat de către străini, îndeobște nemți, ca fiind nesănătos, cauza fiind mlaștina din jurul orașului și faptul că, din cauza bastioanelor înalte aerul proaspăt și briza nu pătrund în orașul interior.

În Timișoara se găsesc și trăsuri, pe care le pomenesc doar pentru faptul că în țara noastră nu le-am văzut decât la Buda, Pesta și Bratislava¹⁵⁷.

(Traducere: Zsuzsanna Kopeczny)

¹⁵³ Vezi mai multe despre asta mai sus, în descrierea regiunii din jurul Titelului.

¹⁵⁴ N.a.: la distanță

¹⁵⁵ Valahii vând în târg oile și caprele deja jupuite, sau dacă le aduc vii, negociază în așa fel, încât le sacrifică chiar ei și pieile le iau înapoi.

¹⁵⁶ În iarna anului 1811 a fost lipsă de lămâie la Timișoara; episcopul de Cenad a vândut două mii de lămâi crescute în propria seră din grădină, la prețul de 5 forinți, bancnote negre: bancnotele vechi erau acum cel mai devalorizate. N.a.: este vorba de forinții austrieci tipăriți cu negru din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, care la începutul veacului următor au ajuns să valoreze în argint mai puțin de un sfert din valoarea lor nominală. Mulțumim doamnei Nicoleta Demian, cercetător în cadrul Muzeului Național al Banatului, pentru informații.

¹⁵⁷ N.a.: fiacreck în textul original, în lb. Magh. fiáker, fiákker, cuvânt de origine franco-germană, preluat prin filieră germană

BIBLIOGRAFIE

Balogh-Bárdos 1993
Balogh Kata – Bárdos István (szerk.), *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*, Tatabánya (1993).

Berkeszi 1909
István Berkeszi, Török feliratos emlékek és sírkövek Temesváron és környékén, în *TRÉT* XXV (1909), 3–4, 149–153.

Broughton-Mindszenti 1793
Broughton, Thomas – Mindszenti Sámuel, *Broughton-nak a religióról való históriai lexicon*, 1–6., Révkomárom (1792).

Borovszky 1914
Borovszky Samu, *Temes vármegye és Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai*. Országos Monográfia Társaság, Budapest (1914).

Călători străini 1976
Călători străini despre țările române, vol. VI, partea II-a, București (1976).

Gășpar 2014
Adriana Gășpar, Monumente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timisoara – Piața Sf. Gheorghe, în *Banatica* 24 (2014), 209–224.

Griselini 1780
Lettere odeporiche di Francesco Griselini. Tomo I, Milano (1780).

Griselini 1984
Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara (1984).

Hammer 1839
Anton von Hammer, *Geschichte der Pest die von 1739 bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte. Mit einer Plan-skizze und topographisch-historischen Beigabe*, Temeswar (1839).

Hațegan 2008
Ioan Hațegan, *Timișoara în Evul Mediu*, Timișoara (2008).

Istvánffy 2001
Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. Századi fordításában. I/1. Budapest (2001).

Kopeczny 2012
Zsuzsanna Kopeczny, Timișoara (jud. Timiș), punct: Castelul Huniade, *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, Campania 2011, București (2012), 258–259.

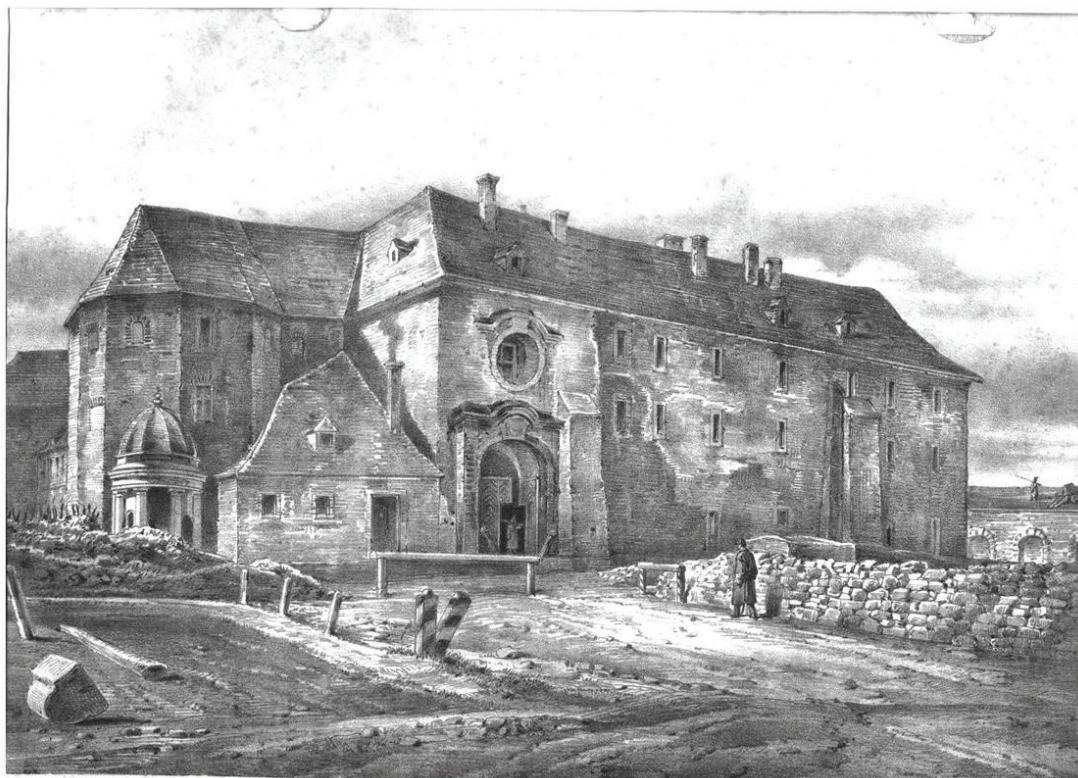
din numele Sf. Fiacrius. Este o birjă ușoară, pe arcure, în general trasă de o pereche de cai, folosită pentru transportarea persoanelor. Era prevăzută în general cu o copertină rabatabilă.

- Kopeczny 2014
Zsuzsanna Kopeczny, The Medieval Castle and Town of Temeswar (Archaeological Research Versus Historical Testimonies), în (ed.) Katarina Predovnik, *The Castel as Social Space*. Castrum Bene, 12, Ljubljana (2014), 277–288.
- Miloia 1928
Ioachim Miloia, Timișoara văzută de Francisc Grisellini în 1774. *AnB* I, 1928, nr. 1, 69.
- Mindszenty 2020
Antal Mindszenty, *Egy fordulás az Alföldön* (ed. Pánya István), Kecskemét (2020).
- Nátyi 2013
Róbert Nátyi, *A napbaöltözött asszony, mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa*. Teză de doctorat, ELTE Budapest, 2013. <http://doktori.btk.elte.hu/art/natyirobert/diss.pdf>
- Opriș 1987
M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, București (1987).
- Opriș 2007
Mihai Opriș, *Timișoara: monografie urbanistică*. Vol. I., Timișoara (2007).
- Ottendorf 2006
Henrik Ottendorf, De la Viena la Timișoara, 1663, (ed. Ioan Hașegan), Timișoara (2006).
- Preyer 1853
Johann N. Preyer, *Monographie der Königlichen Freistadt*, Temesvár (1853).
- Roșiu 1998
Liliana Roșiu, Amenajarea castelului Huniazilor din Timișoara ca muzeu al Banatului, în *AnB*, S.N., Arheologie-Istorie, VI (1998), 31–43.
- Stancovici 2016
D. Stancovici, Observații privind medalionul frontonului casei de pe str. Eugeniu de Savoya nr. 24, în *PB* VI (2016), 257–270.
- Tomisa 2015
Ilona Tomisa, Patrona Hungariae ábrázolások a 16–17. századi főúri hadizászlókon, în *Ethno-Lore*, XXXII (2015), 181–217.



1

2



Pl. I.1. Castelul Timișoarei la începutul secolului al XVII-lea, ilustrație din cartea de cântece a lui Francisc Wathay (folio 30b-31a); 2. Cazarma de artilerie (arhiva M.N.B.) / 1. The castle of Timișoara in the early XVIIth century, illustration from the book of Francisc Wathay (folio 30b-31a); 2. The artillery warehouse (archive of N.M.B)



1

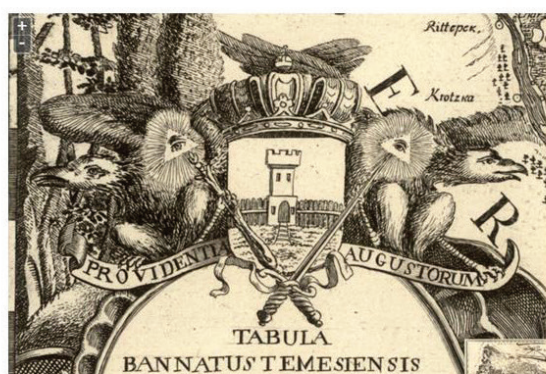


2

Pl. II. 1. Inscricția otomană din zidul clădirii Primăriei Vechi (arhiva M.N.B.); 2. Desenul inscripției otomane din zidul Primăriei Vechi (arhiva Muzeului ungar de arhitectură și Centrul de documentare pentru protecția monumentelor, Budapesta) / 1. The Ottoman inscription from the Old Town Hall (N.M.B. archive); 2. Drawing of the Ottoman inscription from the Old Town Hall (archive of Hungarian Museum of Architecture and Monument Protection Documentation Center, Budapest)



1



2



3

Pl. III.1. Medalionul pictat de pe Casa Eugeniu de Savoya din Timișoara; 2. Poartă similară cu cea reprezentată pe medalionul de pe Casa lui Eugeniu de Savoya pe harta lucrării lui F. Griselinii; 3. Harta Timișoarei la 1752, detaliu cu Poarta cocoșului (după Opreș 2007, fig. 30) / 1. The painted medalion from the frontispice of the house of Eugene of Savoy; 2. Drawing of a gate similar to the one represented on the medalion from the frontispice of the house of Eugene of Savoy on the map within the work of F. Griselinii; 3. Plan of Timișoara from 1752, detail with the Rooster Gate (after Opreș 2007, fig. 30).



1



2

Pl. IV.1. Timișoara secolului al XVII-lea, vedere dinspre vest, desen ce însoțea lucrarea lui Heinrich Ottendorf, *De la Belgrad la Viena*; 2. Harta Timișoarei la 1716 desenată de căpitanul Perrette (după Opreș 2007, fig. 7) / 1. Timișoara in the 17th century seen from west, illustration of the description of Henrik Ottendorf; 2. Timișoara in 1716, plan by captain Perrette (after Opreș 2007, fig.7)

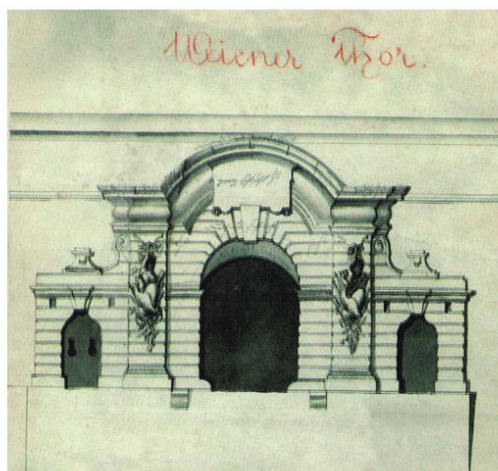


1

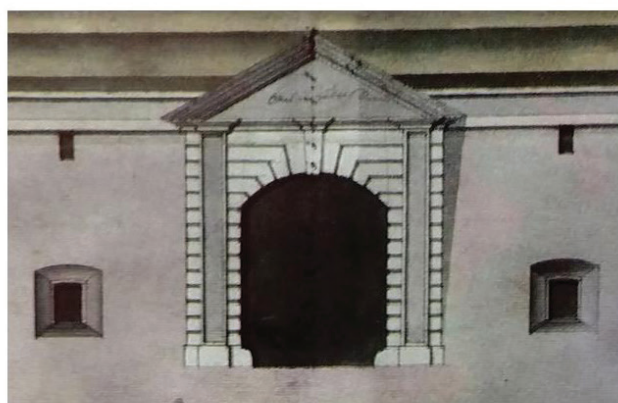


2

Pl. V.1. Timișoara secolelor XVIII-XIX, vedere dinspre est, gravură (arhiva M.N.B.). 2. Planul fortificației bastionare a Timișoarei și a cartierelor, 1750 (după Opreș 2007, fig. 19) / *Timișoara during the 18–19th centuries as seen from west, etching (archive of N.M.B).* 2. *Plan of the fortification of Timișoara and of the suburbs, 1750 (after Opreș 2007, fig. 19)*



1



2



3

Pl. VI. Releveele porților fortificației Timișoarei, 1808: 1. Poarta Vienei; 2. Poarta Transilvaniei; 3. Poarta Petrovaradinului (după Opreș 2007, fig. 39.1–3) / *The plans of the gates of Timișoara fortress, 1808: 1. The gate of Wien; 2. The gate of Transylvania; 3. The Gate of Petrovaradin (after Opreș 2007, fig. 39.1–3)*

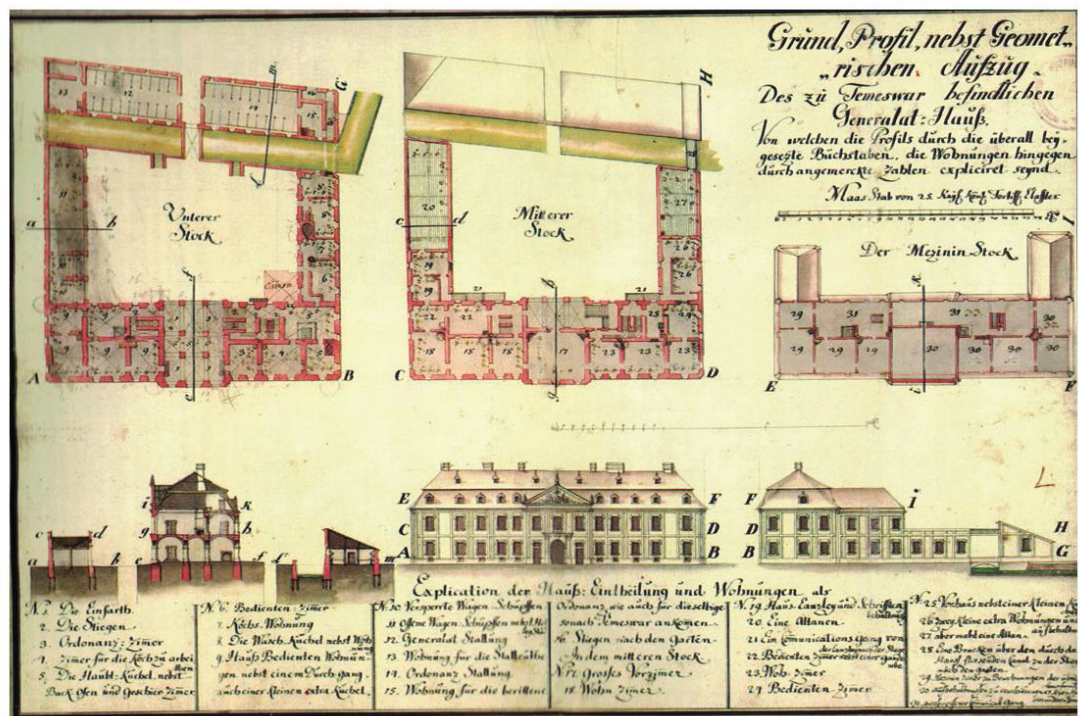


1

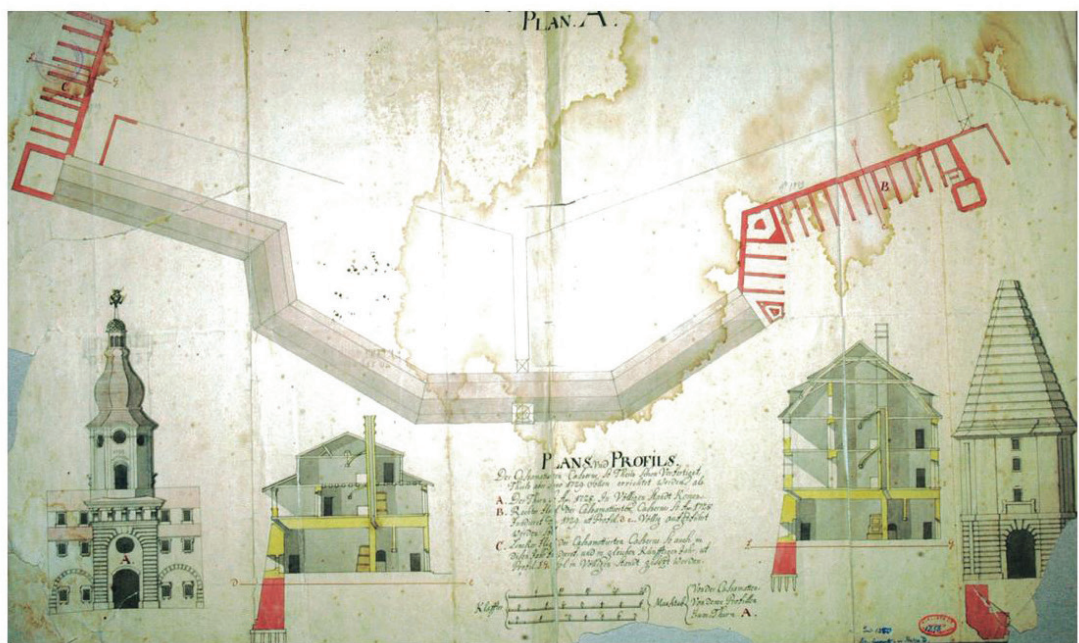


2

Pl. VII.1. Piața Domului cu palatul episcopal sârbesc (arhivă M.N.B.); 2. Piața de Paradă cu clădirea primăriei vechi în fundal, gravură de Ludwig Rohbock, 1863 / 1. *The Dome square with the Serbian Bishop's Palace (archive of N.M.B); 2. Parade Square with the old town hall in the background, etching by Ludwig Rohbock, 1863.*



1



2

Pl. VIII.1. Casa Comandantului (plan de construcție, după Opriș 2007, fig. 38.2); 2. Cazarma Transilvaniei (plan de construcție, după Opriș 2007, fig. 22.2) / 1. The Comandant's House (construction plan, after Opriș 2007, fig. 38.2); 2. The Transylvanian Cazarma (construction plan, after Opriș 2007, fig. 22.2)